

Παραγωγή Βοηθητικού Εκπαιδευτικού Υλικού για την Εισαγωγή
Θεμάτων Σχετικά με τα Φύλα στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

**ΒΟΗΘΗΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ
ΓΙΑ ΤΑ
ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ**

ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2007

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΠΥ
ΤΟΜΕΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ)

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ 2000-2006)

ΜΕΤΡΟ 4.1.

ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1.

«ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ»

Κατηγορία Πράξης 4.1.1.δ.

**«Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων
σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία»**

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΦΥΛΛΑΔΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΦΥΛΛΑΔΙΟΥ

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ ΜΑΡΙΑΝΘΗ, ΚΑΝΑΒΕΛΗ ΕΛΙΑΝΑ,
ΜΥΣΙΡΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, ΠΑΛΙΕΡΑΚΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ,
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΗ, ΣΟΥΡΛΟΥ ΕΥΛΑΜΠΙΑ,
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	Α.Π.Θ.	ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Μαραγκουδάκη Ε. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	Δεληγιάννη - Κουϊμτζή Β. <i>Καθηγήτρια</i>	Καντζάρα Β. <i>Λέκτορας</i>	Γκασούκα Μ. <i>Διδάσκουσα με το Π.Δ. 407</i>
Μαυρογιώργος Γ. <i>Καθηγητής</i>	Ζιώγου - Καραστεργίου Σ. <i>Καθηγήτρια</i>	Παραδείση Μ. <i>Λέκτορας</i>	
Αθανασιάδης Θ. <i>Λέκτορας</i>	Κογκίδου Δ. <i>Καθηγήτρια</i>	Στρατηγάκη Μ. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	
Παλαιολόγου Α. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	Τρέσσου Ε. <i>Αν. Καθηγήτρια</i>		
Σιάνου Ε. <i>Αν. Καθηγήτρια</i>			

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΟΥ

Εξωτερικοί Συνεργάτες/Συνεργάτιδες και Διορισμένοι/Διορισμένες Εκπαιδευτικοί* με έδρα τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα

ΤΟ ΥΛΙΚΟ

Το **έντυπο υλικό** περιλαμβάνει:

- ✓ Βιβλίο - εγχειρίδιο για τις/τους εκπαιδευτικούς (ασκήσεις ευαισθητοποίησης)
- ✓ Βιβλίο - εγχειρίδιο για τις/τους νηπιαγωγούς
- ✓ Βιβλίο - Φύλο και Νέα Επαγγέλματα
- ✓ Βιβλίο - Δοκίμια
- ✓ Φυλλάδια συμπληρωματικά των σχολικών εγχειριδίων

Το **ηλεκτρονικό υλικό** περιλαμβάνει:

- ✓ Οπτικοακουστικό/ πολυμεσικό υλικό
2 CD-ROM και 2 DVD - 1 για κάθε ηλικιακή ομάδα
(11-15 χρονών και 15-18 χρονών)
- 1 CD-ROM για τις/τους νηπιαγωγούς
- ✓ Δικτυακό τόπο

---

* Στην ιστοσελίδα του Έργου αναφέρονται τα ονόματα των μελών της ερευνητικής ομάδας του Έργου, όπως και των Στελεχών του ΥΠΕΠΘ και των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην πιλοτική εφαρμογή του υλικού στα σχολεία.

Το υλικό που κρατάτε στα χέρια σας συνδέεται με την πράξη 4.1.1.δ. «Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία» και εντάσσεται στον Άξονα Προτεραιότητας 4 του ΕΠΕΑΕΚ II («Προγράμματα υποστήριξης της αρχικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης για γυναίκες»).

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ - ΣΙΡ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ

«ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ» Ι. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ - Θ. ΨΑΡΡΑΣ

Νέα Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη - Τηλ.: 2310.466.776 - Fax: 2310.466.699

Φιλολογική Επιμέλεια: Κοτσουφού Ελένη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΕΝΟΤΗΤΑ 1	9
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ	9
1.1. Αναγκαιότητα και σκοπιμότητα των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»	9
1.2. Διδακτικές παρεμβάσεις: συστηματικά “επεισόδια” και ευκαιρίες	11
1.3. Μεθοδολογία εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»	13
1.3.1. Σύστημα κατηγοριών ανάλυσης.....	14
1.3.2. Μονάδα ταξινόμησης και μονάδα συμφραζομένων	16
1.3.3. Το δείγμα των σχολικών εγχειριδίων	16
ΕΝΟΤΗΤΑ 2	16
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	16
2.1. Ποσοτική ανάλυση	17
2.1.1. Η κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των σχολικών εγχειριδίων	17
2.1.2. Ανθολογούμενοι/ανθολογούμενες συγγραφείς	19
2.1.3. Άνδρες και γυναίκες ως πρωταγωνιστές/πρωταγωνίστριες	20
2.1.4. Εικονογράφηση	20
2.1.5. Επώνυμα πρόσωπα	21
Σχολιασμός	22
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	22
Προτεινόμενο υλικό	23
2.2. Ποιοτική ανάλυση	24
2.2.1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή.....	24
Σχολιασμός	32

Προτεινόμενο υλικό.....	35
2.2.2. Τα φύλα στη δημόσια/κοινωνική ζωή.....	35
Σχολιασμός.....	41
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης.....	42
Προτεινόμενο υλικό.....	43
2.2.3. Αναπαραστάσεις των φύλων.....	43
Σχολιασμός.....	48
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης.....	48
Προτεινόμενο υλικό.....	48
2.2.4. Υποτίμηση ή/και απαξίωση του γυναικείου φύλου	
Σχολιασμός.....	50
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης.....	50
Προτεινόμενο υλικό.....	51
2.2.5.α. Γενικευτική/γενετική χρήση του αρσενικού γένους.....	51
2.2.5.β. Χρήση ουδέτερων γενετικά λέξεων με σημασία αρσενικού.....	54
2.2.5.γ. Χρήση υποκοριστικών.....	54
Σχολιασμός.....	55
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης.....	55
Προτεινόμενο υλικό.....	56
2.2.6. Καλές πρακτικές.....	57
ΕΝΟΤΗΤΑ 3	60
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	60

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια, κρίνεται για πολλούς λόγους επιβεβλημένη. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν είναι, βέβαια, εύκολο καθώς ο σχεδιασμός, η υλοποίησή του και η αποτελεσματικότητά του εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες που δεν είναι εύκολο να ελεγχθούν. Οι προσδοκώμενες αλλαγές, εξάλλου, δεν είναι πάντα άμεσα ορατές και ευδιάκριτες. Η υποστήριξη της εισαγωγής θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί να γίνει με τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων που παρέχουν σχετικά εναύσματα, την παραγωγή συμπληρωματικού έντυπου και ηλεκτρονικού υλικού, τις πρακτικές διευθέτησης, κατανομής και οργάνωσης της ίδιας της εκπαιδευτικής διαδικασίας κ.ά. Ιδιαίτερα σημαντική από αυτήν την άποψη κρίνεται πως είναι η ίδια η διδασκαλία που διεκπεραιώνεται από το διδακτικό προσωπικό στην καθημερινή πράξη του σχολείου, με τη συστηματική ανίχνευση, καταγραφή και αξιοποίηση “επεισοδίων” που προσφέρονται από τα σχολικά εγχειρίδια για την ανάδειξη και ουσιαστική συζήτηση θεμάτων που συνδέονται με τα φύλα.

Είναι βέβαιο πως δεν είναι δυνατό να έχουμε πάντα σχολικά βιβλία που να ανταποκρίνονται με πληρότητα στις αυξημένες ανάγκες για ανάδειξη των πολλών σημαντικών ζητημάτων, όπως π.χ. είναι η αγωγή ειρήνης, η αγωγή υγείας, η αγωγή καταναλωτή, η περιβαλλοντική εκπαίδευση, η αγωγή χρόνου, η αγωγή στην ισότητα των φύλων κ.ά. Γι’ αυτό προκύπτει η ανάγκη για παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού, συμπληρωματικού υλικού που να καλύπτει και τις αντίστοιχες κάθε φορά απαιτήσεις, ανάλογα με την επιλογή που γίνεται.

Με δεδομένο ότι έχει εγκριθεί από το ΥΠ.Ε.Π.Θ., στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II, η παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για το συστηματικό εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας με θέματα που σχετίζονται με τη διάκριση/ισότητα των φύλων, δεν υπάρχουν πολλές επιλογές παρά αυτό το υλικό να παρακολουθεί, κατά τη φάση της παραγωγής του, τα εγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια ως σημεία αναφοράς για την οργάνωση των σχετικών “επεισοδίων” συζήτησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Δεν υπάρχουν άλλες πρόσφορες επιλογές, καθώς τα επίσημα σχολικά προγράμματα και βιβλία οριοθετούν τις υφιστάμενες κάθε φορά δεσμεύσεις, εντός των οποίων και εντάσσονται οι όποιες παρεμβάσεις εμπλουτισμού τους. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι κάθε φορά που θα συγγραφόνται νέα βιβλία και θα αντικαθίστανται τα παλαιά θα χρειάζεται να συγγραφόνται και νέα συμπληρωματικά, υποστηρικτικά και βοηθητικά βιβλία για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται το εγχείρημα παραγωγής βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία σε όλα τα σχολεία Α’/θμιας και Β’/θμιας Εκπαίδευσης της χώρας. Γι’ αυτόν το λόγο, το υλικό που παράγεται έχει ως σημείο αναφοράς τα επίσημα σχολικά βιβλία. Σκοπός της παραγωγής του συγκεκριμένου υλικού δεν είναι να “υπηρετήσουν” τα συγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια ή να προτείνουν στο διδακτικό προσωπικό πώς κατά τη χρήση μόνο των συγκεκριμένων σχολικών εγχειριδίων μπορούν να αναδεικνύουν τα ζητήματα σχετικά με τα φύλα. Αντιθέτως, το υλικό που έχει παραχθεί συγκροτεί ένα **μεθοδολογικό εργαλείο** και **“παράδειγμα”** που είναι δυνατό, με τις αντίστοιχες κάθε φορά τροποποιήσεις και

προσαρμογές, να αξιοποιείται ώστε να ευνοείται η συστηματική εισαγωγή των σχετικών με τα φύλα θεμάτων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μακροπρόθεσμα, δηλαδή, στόχος είναι η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών ώστε, όταν οργανώνουν τη διδασκαλία τους και προσφέρουν το διδακτικό τους έργο, να έχουν τις απαραίτητες θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για διαμόρφωση συγκροτημένων και θεμελιωμένων επιλογών για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην καθημερινή τους εκπαιδευτική πράξη. Στόχος, δηλαδή, είναι η συζήτηση των θεμάτων για τα φύλα να καταστεί σταδιακά δομικό στοιχείο των μαθημάτων, άλλοτε ως “επεισόδιο” άλλοτε ως “ευκαιρία”.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, στο πλαίσιο της πράξης 4.1.1.δ., εκπονήθηκαν συνολικά οκτώ (8) «Συμπληρωματικά φυλλάδια των σχολικών εγχειριδίων»¹. Δύο ανά βαθμίδα και τύπο σχολείου. Εκπονήθηκαν, δηλαδή, δύο (2) «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» για το Δημοτικό, δύο (2) για το Γυμνάσιο, δύο (2) για το Γενικό Λύκειο και δύο (2) για τα ΕΠΑ.Λ.

Το ένα από τα δύο «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» για κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα και τύπο σχολείου είναι δυνατό να αξιοποιηθεί ως συμπληρωματικό βοηθητικό εκπαιδευτικό υλικό για τη θεματική του φύλου με τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται στα μαθήματα θεωρητικής κατεύθυνσης και το άλλο με τα σχολικά εγχειρίδια των μαθημάτων θετικής κατεύθυνσης.

Στόχος της εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» είναι να προσφέρουν στο διδακτικό προσωπικό την αναγκαία και απαραίτητη ευαισθητοποίηση και τεχνογνωσία, έτσι ώστε:

- να εντοπίζει και να επισημαίνει τις στερεοτυπικές αναφορές για τα φύλα, τις αποσιωπήσεις ή/και τις απαξιώσεις του γυναικείου φύλου αλλά και τις νεωτεριστικές αναφορές που εμπριέχονται στο κείμενο και την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,

- να αναζητά και να συλλέγει πρόσθετες πληροφορίες και δεδομένα που αποδομούν τις στερεοτυπικές αναφορές και πρότυπα των φύλων, τις αποσιωπήσεις, τις ακυρώσεις ή/και απαξιώσεις του γυναικείου φύλου στο περιεχόμενο -κείμενο και εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων. Να αξιοποιεί πληροφορίες και δεδομένα προκειμένου να εισάγει και να εμπλουτίζει την εκπαιδευτική διαδικασία με τη θεματική του φύλου με απώτερο στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Σε καθένα από τα δύο «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» του Δημοτικού, Γυμνασίου, Γενικού Λυκείου και ΕΠΑ.Λ. παρέχονται στο διδακτικό προσωπικό των αντίστοιχων βαθμίδων ιδέες και προτάσεις για την αναζήτηση και τη συλλογή πρόσθετων πληροφοριών και δεδομένων. Οποσδήποτε, οι ιδέες και οι προτάσεις που παρέχονται δεν καλύπτουν όλα τα θέματα, ούτε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξαντλούν το κάθε θέμα. Αντίθετα, αποτελούν ένα «παράδειγμα» αναζήτησης και συλλογής πρόσθετου βοηθητικού πληροφοριακού υλικού. Ζητούμενο είναι η παιδαγωγική ευαισθησία, η στοχαστική αναζήτηση και η έμπνευση των εκπαιδευτικών ώστε να εμπλουτίζουν και να αξιοποιούν άλλες ιδέες για τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται κάθε φορά. Είναι δυνατό, μάλιστα, μέσα από τη σταδιακή αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών και δεδομένων, οι εκπαιδευτικοί και

---

1. Στο εξής, για λόγους συντομίας, αντί του πλήρους τίτλου του πακέτου υλικού θα γράφεται «Συμπληρωματικά Φυλλάδια».

οι μαθητές και οι μαθήτριες να δημιουργήσουν ένα φάκελο πρόσθετου πληροφοριακού υλικού για τη θεματική του φύλου, τον οποίο θα εμπλουτίζουν και θα επικαιροποιούν.

Το «Συμπληρωματικό φυλλάδιο» που κρατάτε στα χέρια σας αρθρώνεται στις ακόλουθες τρεις ενότητες:

- Στην Ενότητα 1 αναλύεται η αναγκαιότητα και η σκοπιμότητα εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» και η μεθοδολογία εκπόνησής τους.
- Στην Ενότητα 2 παρουσιάζονται ενδεικτικά παραδείγματα της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου τα οποία συνοδεύονται από ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης.
- Στην Ενότητα 3 παραθέτουμε εκπαιδευτικές τεχνικές, οι οποίες, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, προάγουν την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία και την καθιστούν περισσότερο ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ

1.1. Αναγκαιότητα και σκοπιμότητα των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»

Η αναγκαιότητα εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων», με τους στόχους που προαναφέρθηκαν, θεμελιώνεται στα ακόλουθα θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα:

1) Τα σχολικά εγχειρίδια, ανεξάρτητα από το Αναλυτικό Πρόγραμμα στο πλαίσιο του οποίου χρησιμοποιούνται ή τη βαθμίδα στην οποία απευθύνονται, δεν αποτελούν απλά και μόνο μέσα μεταβίβασης γνώσεων και ανάπτυξης δεξιοτήτων αλλά και αποτελεσματικά μέσα κοινωνικοποίησης. Δηλαδή, μεταβιβάζουν και συμβάλλουν στη μύηση, στην αποδοχή και στη συναίνεση των μαθητών και μαθητριών στο σύστημα των κυριάρχων, στην εκάστοτε ιστορικοκοινωνική συγκυρία, αρχών, ιδεών, αντιλήψεων και προτύπων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες, δηλαδή, στην προσπάθειά τους να μάθουν και να εμπεδώσουν τις γνώσεις που εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια, κατευθύνονται, έμμεσα αλλά αποτελεσματικά, μέσω μιας σειράς ταυτίσεων, στην αποδοχή, αφομοίωση και εσωτερίκευση των κυριάρχων εκδοχών για τους ρόλους, τα επαγγέλματα και τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας των φύλων, έτσι όπως προβάλλονται ως αποδεκτά στη συγκεκριμένη ιστορικοκοινωνική συγκυρία στην οποία ζουν. Η διαδικασία του εκκοινωνισμού-κοινωνικοποίησης των ατόμων, στην οποία συμβάλλει τα μέγιστα και με ποικίλους τρόπους και πρακτικές το εκπαιδευτικό σύστημα, προλαμβάνει τις όποιες ατομικές αποκλίσεις, προκειμένου να διασφαλιστεί η κατά το δυνατό μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και η συντήρηση των ποικίλων μορφών εξουσιαστικών σχέσεων. Μία από αυτές τις μορφές εξουσιαστικών σχέσεων είναι η σχέση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

2) Οι κυρίαρχες κοινωνικές προσδοκίες και παραδοχές για τα φύλα εξακολουθούν, παρά τα θετικά βήματα που έχουν σημειωθεί στην κοινωνική θέση των γυναικών, να είναι στερεότυπες και διχοτομικές. Έτσι, παραβλέποντας τις όποιες ατομικές διαφορές, εξακολουθούμε με τρόπο γενικευτικό και απλουστευτικό να αποδίδουμε και να θεωρούμε ως

αποδεκτά για τους άνδρες και τις γυναίκες διαφορετικά επαγγέλματα, ρόλους, τρόπους συμπεριφοράς και αντίδρασης, ενδιαφέροντα ελεύθερου χρόνου κτλ.

3) Οι παραδοσιακές στερεοτυπικές διχοτομίες με βάση το φύλο, έτσι όπως μεταβιβάζονται στα αγόρια και στα κορίτσια κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, έχουν περιοριστικές και αρνητικές προεκτάσεις για τα άτομα και των δύο φύλων. Αναστέλλουν, δηλαδή, και σε μεγάλο βαθμό ακυρώνουν την ελεύθερη και αβίαστη ανάπτυξη των ατομικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών και καθορίζουν απλά και μόνο με βάση το φύλο τους στόχους και τα οράματα της προσωπικής και επαγγελματικής τους ζωής.

Ωστόσο, οι προεκτάσεις των έμφυλων παραδοσιακών στερεοτυπικών διχοτομιών είναι περισσότερο αρνητικές και επιβαρυντικές για τις γυναίκες. Αυτό συμβαίνει, επειδή ό,τι στερεοτυπικά αποδίδεται, συνδέεται και θεωρείται αποδεκτό για τις γυναίκες -ρόλοι, επαγγέλματα, χαρακτηριστικά προσωπικότητας- έχει χαμηλότερη κοινωνική αξιολόγηση και συνδέεται με χαμηλότερο κοινωνικό γόητρο, κύρος και εξουσία συγκριτικά με τα αντίστοιχα των ανδρών. Οι αρνητικές προεκτάσεις που έχουν οι άνισης αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις των στερεοτυπικών διχοτομιών με βάση το φύλο για τις γυναίκες είναι σε όλους και όλες ορατές αλλά και ερευνητικά τεκμηριωμένες, μέσα από την έρευνα σχετικά με την υποδεέστερη και περιθωριακή θέση των γυναικών συγκριτικά με των ανδρών σε σημαντικούς κοινωνικούς τομείς, όπως εργασία, εκπαίδευση, πολιτική κτλ. Οι παραδοσιακές στερεοτυπικές διχοτομίες του φύλου με τις άνισης και μεροληπτικές υπέρ του ανδρικού φύλου αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις αποτελούν κατασκευάσμα, αλλά και μέσο συντήρησης και αναπαραγωγής της πατριαρχικής και ανδροκεντρικής δομής και διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας, όπως και πολλών άλλων κοινωνιών του δυτικού κόσμου.

Υπό το φως των παραπάνω θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων, η επισημάνση και η ανάδειξη των στερεοτυπικών διχοτομιών που εγγράφονται στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, όπως π.χ. στερεοτυπικές αναφορές και πρότυπα, αποσιωπήσεις της συμμετοχής και συμβολής των γυναικών στην ανάπτυξη του πολιτισμού και γενικότερα στο ιστορικοκοινωνικό γίνεσθαι καθώς και οι όχι σπάνιες απαξιώτικες αναφορές για το γυναικείο φύλο, και η διατύπωση προτάσεων παρέμβασης από τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες δεν μπορεί παρά να απασχολήσει ένα πρόγραμμα με στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Αν, μάλιστα, στα παραπάνω θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα συνεκτιμήσουμε τη μοναδικότητα και κυριαρχία του σχολικού εγχειριδίου ως μέσου διεκπεραίωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας στα ελληνικά σχολεία όλων των βαθμίδων, η αποδόμηση των στερεοτυπικών για τα φύλα αναφορών στο περιεχόμενό τους αναδεικνύεται, νομίζουμε, επιτακτική αναγκαιότητα.

Η αντιμετώπιση των σχετικών προβλημάτων και η διόρθωση των αδυναμιών που παρουσιάζουν τα σχολικά εγχειρίδια σε ό,τι αφορά στα φύλα (στερεοτυπικές αναφορές και πρότυπα, αποσιωπήσεις της συμμετοχής και συμβολής των γυναικών στην ανάπτυξη του πολιτισμού και γενικότερα στο ιστορικοκοινωνικό γίνεσθαι, καθώς και οι όχι σπάνιες απαξιώτικες αναφορές για το γυναικείο φύλο) είναι δυνατό να επιτευχθεί με το σχεδιασμό και την οργάνωση συστηματικών διδακτικών παρεμβάσεων. Στο θέμα αυτό θα αναφερθούμε αμέσως στη συνέχεια.

1.2. Διδακτικές παρεμβάσεις: συστηματικά “επεισόδια” και ευκαιρίες

Οι διδακτικές παρεμβάσεις είναι δομικό και αναπόσπαστο στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι εκπαιδευτικοί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κάνουν συγκεκριμένες επιλογές και διδακτικές παρεμβάσεις, όταν διαμεσολαβούν ανάμεσα στο σχολικό βιβλίο και το μαθητή και τη μαθήτρια για να κάνουν μάθημα. Αυτό που σας προτείνεται εδώ είναι η οργάνωση συστηματικών παρεμβάσεων με την οπτική του φύλου κατά τη χρήση και αξιοποίηση των σχολικών εγχειριδίων.

Στο πλαίσιο των διδακτικών παρεμβάσεων, οι εκπαιδευτικοί, **χωρίς να παρεκκλίνουν από το ισχύον αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα**, αξιοποιούν, ως αφόρμηση και έναυσμα, στοιχεία που προσφέρονται είτε από το κείμενο είτε από την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων προκειμένου να αναπτύξουν σχετικές συζητήσεις και προβληματισμό αναφορικά με τις διαφυσικές σχέσεις. Παράλληλα, ενδείκνυται να αναζητούν και να προσκομίζουν για συζήτηση και σχολιασμό πρόσθετο υλικό, το οποίο αντισταθμίζει τις ποικίλες αδυναμίες που παρουσιάζουν τα σχολικά εγχειρίδια σε ό,τι αφορά τη θεματική του φύλου. Το πρόσθετο αυτό υλικό μπορεί να είναι άρθρα από τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, λογοτεχνικά βιβλία, δοκίμια, ιστοσελίδες του διαδικτύου, προβολή ταινιών κτλ.

Ως προς το περιεχόμενο, το πρόσθετο υλικό μπορεί να αναφέρεται είτε σε περιπτώσεις γυναικών που εργάζονται και έχουν καταξιωθεί και διακριθεί σε θέσεις εργασίας που παραδοσιακά ανδρικοκρατούνται είτε στη συμβολή των γυναικών στην πρόοδο και εξέλιξη της επιστήμης και της τέχνης διαχρονικά. Μπορεί, ακόμη, να αναφέρεται στην ενεργό εμπλοκή και συμμετοχή των γυναικών σε κρίσιμες για το Έθνος ιστορικές περιόδους ή στη σημαντική κοινωνική προσφορά των γυναικών μέσω και διαμέσου του ρόλου τους στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας κτλ.

Κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ ότι οι όποιες παρεμβάσεις δεν τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο επίθεσης ή εκδικητικότητας προς το φύλο των προνομίων, δηλαδή το ανδρικό, αλλά σε ένα πλαίσιο ισότιμης και αρμονικής συνύπαρξης ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής και δίκαιης προς όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Η υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων και ο εμπλουτισμός της εκπαιδευτικής διαδικασίας με τη θεματική του φύλου στο βαθμό που γίνεται μεθοδικά και συστηματικά έχει πολλές πιθανότητες να συμβάλει:

- στην αποδόμηση και σταδιακά στην αμφισβήτηση και εξάλειψη των αναχρονιστικών και περιοριστικών τόσο για τα αγόρια αλλά ιδιαίτερα για τα κορίτσια κοινωνικών στερεοτύπων των φύλων,
- στη διεύρυνση τόσο της ανδρικής όσο και της γυναικείας ταυτότητας και γενικότερα,
- στην προώθηση των αρχών της ισότητας στις κοινωνικές σχέσεις ανδρών και γυναικών σε όλους τους κοινωνικούς τομείς.

Απαραίτητη, ωστόσο, και αναγκαία συνθήκη για το σχεδιασμό και την υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων είναι οι εκπαιδευτικοί να διαθέτουν:

- τη δυνατότητα και την ευχέρεια να ανιχνεύουν και να καταγράφουν τα «κρυφά» και φανερά στερεοτυπικά μηνύματα, αποσιωπήσεις κτλ., έτσι όπως εγγράφονται στο κείμενο και την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,
- την απαραίτητη υποδομή τόσο σε επίπεδο γνώσεων και πληροφοριών όσο και σε επίπεδο μεθοδολογίας για την αποδόμησή τους προς την κατεύθυνση της προώθησης της ισότητας των φύλων.

Τα παραπάνω, με τη σειρά τους, προϋποθέτουν εκπαιδευτικούς που στο πλαίσιο της βασικής τους εκπαίδευσης και κατάρτισης κυρίως αλλά και στο πλαίσιο επιμόρφωσης έχουν μελετήσει και έχουν αποκτήσει γνώσεις πάνω στη σχετική με τις διαφυλικές σχέσεις θεωρία και έρευνα. Ωστόσο, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη αναφορικά με την ένταξη στα προγράμματα σπουδών και την προσφορά μαθημάτων σχετικά με τη θεματική του φύλου σε πανεπιστημιακές σχολές βασικής κατάρτισης εκπαιδευτικών, προκύπτει ότι η συγκεκριμένη θεματική έχει ενταχθεί και εμφανίζεται στα προγράμματα σπουδών ενός πολύ περιορισμένου αριθμού Σχολών και Τμημάτων, κατ' αποκλειστικότητα θεωρητικής κατεύθυνσης, και μόλις την τελευταία δεκαπενταετία.²

Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην απόκτηση του πτυχίου και στο διορισμό των εκπαιδευτικών, είναι πιθανόν ένας μεγάλος αριθμός από τη «γενιά» των εκπαιδευτικών που έχουν παρακολουθήσει μαθήματα στη θεματική του φύλου να μην έχουν διοριστεί μέχρι σήμερα. Έτσι, χωρίς να αποκλείονται οι περιπτώσεις εκπαιδευτικών διορισμένων και εν ενεργεία, που είτε στο πλαίσιο της προσωπικής τους προσπάθειας για αυτομόρφωση είτε στο πλαίσιο προγραμμάτων επιμόρφωσης και ευαισθητοποίησης στη θεματική του φύλου, πληρούν και διαθέτουν τις πιο πάνω προϋποθέσεις υλοποίησης διδακτικών παρεμβάσεων, είναι πολύ πιθανόν αυτό να μην ισχύει για την πλειονότητα των εν ενεργεία εκπαιδευτικών.

Οπωσδήποτε, τα «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» δε φιλοδοξούν και ούτε είναι εφικτό να καλύψουν τα όποια κενά, δυσκολίες ή/και αντιστάσεις έχουν οι εκπαιδευτικοί σε ό,τι σχετίζεται με την προώθηση της ισότητας των φύλων κατά τη διεκπεραίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ωστόσο, θέλουμε να πιστεύουμε ότι θα αποτελέσουν ένα εργαλείο αξιοποιήσιμο και χρήσιμο για όσους και όσες από το διδακτικό προσωπικό των Γενικών Λυκείων ενδιαφέρονται και θεωρούν σκόπιμο να σχεδιάζουν και να υλοποιούν διδακτικές παρεμβάσεις στη θεματική του φύλου.

Η επιλογή μας για τον «παραδειγματικό» χαρακτήρα των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» δεν είναι τυχαία. Έγινε με βάση το γεγονός ότι τα σχολικά εγχειρίδια αντικαθίστανται ή/και αναθεωρούνται συχνά. Έτσι, ο παραδειγματικός χαρακτήρας των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» παρέχει τη δυνατότητα αξιοποίησής τους για υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων τόσο με αφόρμηση τα εγκεκριμένα και χρησιμοποιούμενα σήμερα σχολικά εγχειρίδια όσο και με εκείνα που θα τα αντικαταστήσουν μελλοντικά.

Όπως έχει γίνει κατανοητό από όσα έχουν αναφερθεί μέχρις εδώ, το πρώτο βήμα για την υλοποίηση παρεμβάσεων και τον εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας με την οπτική του φύλου είναι η ανίχνευση, η καταγραφή και η αξιοποίηση των στερεοτύπων με σκοπό την επανεξέτασή τους, την αποδόμησή τους και την αποδυνάμωσή τους.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις μεθοδολογικές επιλογές που υιοθετήσαμε στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος για την εκτόνηση των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων». Είναι σαφές ότι η μεθοδολογία ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου καθώς και η παρουσίαση ενδεικτικών ευρημάτων που παρατίθενται στη συνέχεια μπορούν να αξιοποιηθούν ως ένα παράδειγμα για αντίστοιχες πρωτοβουλίες των εκπαιδευτικών.

---

2. Βλ. Ζιώγου, Σ. & Κανέλλου, Α. (2002). «Η μεταβλητή του φύλου στη βασική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών» στο Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου & Λ. Φρόση (επιμ.) (2002) *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα*. Αθήνα, ΚΕΘΙ (υπό έκδοση).

1.3. Μεθοδολογία εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»

Η παραγωγή του υλικού που προτείνεται στο πλαίσιο του προγράμματος ακολούθησε τις καθιερωμένες διαδικασίες παραγωγής. Αρχικά, δηλαδή, έγινε ο σχεδιασμός και η παραγωγή υλικού σε δοκιμαστική μορφή. Το υλικό αυτό εφαρμόστηκε σε συγκεκριμένες εκπαιδευτικές μονάδες (Ιωάννινα-Θεσσαλονίκη). Τα δεδομένα που προέκυψαν από τη δοκιμαστική εφαρμογή και την εσωτερική αξιολόγηση (προτάσεις- παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών) αξιοποιήθηκαν για την οριστική και τελική διαμόρφωση του υλικού που σας έχει δοθεί σε τελική πλέον μορφή.

Η εκπόνηση των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» είχε, όπως είναι ευνόητο, ως απαραίτητη προϋπόθεση τη μελέτη και ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου.

Στόχος της ανάλυσης ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, να ανιχνευθούν και να καταγραφούν οι στερεοτυπικές αναφορές για τα φύλα, οι αποσιωπήσεις ή/και οι απαξιωτικές αναφορές για τις γυναίκες αλλά και τα εναύσματα, "καλές πρακτικές" προώθησης της ισότητας των φύλων που εμπριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια, προκειμένου οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές και οι μαθήτριες να ασχοληθούν με τη θεματική του φύλου.

Για την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων με τον αμέσως παραπάνω στόχο χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της **ανάλυσης περιεχομένου**. Μια μέθοδος που έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα σε μελέτες σχετικά με το πώς προβάλλονται και τι αποδίδεται στα φύλα μέσα από το περιεχόμενο έντυπου υλικού, όπως σχολικά εγχειρίδια, λογοτεχνικά έργα για παιδιά και ενήλικες, ραδιοτηλεοπτικά προγράμματα, κινηματογραφικά έργα κτλ.

Η μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου χρησιμοποιείται με δύο μορφές. Την **ποσοτική**, κατά την οποία η παρουσίαση των δεδομένων γίνεται με αριθμούς και οι ερευνητικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα στηρίζονται στην εκατοστιαία συχνότητα, με την οποία τα διάφορα νοήματα, θέματα, πρόσωπα ή μηνύματα απαντούν στο αναλυόμενο υλικό. Την **ποιοτική**, κατά την οποία βαρύνουσα σημασία έχει κυρίως η αναζήτηση χαρακτηριστικών για το υπό έρευνα θέμα μηνυμάτων και όχι τόσο η συχνότητα εμφάνισής τους. Στην ποιοτική εκδοχή της ανάλυσης περιεχομένου οι ερευνητικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα παρουσιάζονται με ποιοτικούς όρους ή εκφράσεις, όπως π.χ. «κυρίως», «συνήθως», «σπάνια» κτλ.

Οι δύο μορφές της ανάλυσης περιεχομένου δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Είναι, δηλαδή, θεμιτό και συνήθίζεται να χρησιμοποιούνται και οι δύο μορφές στο πλαίσιο μιας έρευνας. Έτσι, στο πλαίσιο της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων για τις ανάγκες εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» χρησιμοποιήσαμε και τις δύο εκδοχές. Άσχετα από τη μορφή, ποσοτική ή/και ποιοτική, της ανάλυσης περιεχομένου που χρησιμοποιείται για τη μελέτη ενός υλικού, οι Berelson B.¹ και Holsti O.² υποστηρίζουν ότι η ορθή, αποτελεσματική και η κατά το δυνατό αντικειμενικότερη, εγκυρότερη και πιο αξιόπιστη εφαρμογή της ανάλυσης περιεχομένου απαιτεί και προϋποθέτει τα εξής:

- σαφή και επακριβή προσδιορισμό του σκοπού ανάλυσης του υλικού,

---

1. Berelson B., *Content analysis in communication research*, Hafner Publishing Company, New York, 1971 (1η έκδοση 1952).

2. Holsti O.R., *Content analysis for the social studies and humanities*, Addison-Wesley Publishing Co., Philadelphia, 1969.

- κατασκευή ενός λειτουργικού και γόνιμου συστήματος κατηγοριών ανάλυσης, κατηγορίες δηλαδή οι οποίες να επιτρέπουν την ταξινόμηση όλων των στοιχείων που υπάρχουν στο υπό ανάλυση υλικό και που είναι σημαντικά για τους σκοπούς της εκάστοτε διερεύνησης,

- προσδιορισμό της μονάδας ταξινόμησης και της μονάδας συμφραζομένων.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που διαμορφώσαμε και χρησιμοποιήσαμε, καθώς και τις μονάδες ταξινόμησης και συμφραζομένων που ορίσαμε κατά την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Το σύστημα αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί, με τις δικές σας προσαρμογές, κατά περίπτωση, ως μεθοδολογικό «παράδειγμα» για την ανάλυση του διδακτέου υλικού που κάθε φορά χρησιμοποιείται.

1.3.1. Σύστημα κατηγοριών ανάλυσης

Το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που διαμορφώσαμε και χρησιμοποιήσαμε ακολουθεί και υιοθετεί, με ελάχιστες παραλλαγές και παρεκκλίσεις, το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που έχει χρησιμοποιηθεί στην ήδη διεξαχθείσα και υπάρχουσα σχετική έρευνα στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Όπως ήδη αναφέρθηκε, χρησιμοποιήσαμε και τις δύο μορφές ανάλυσης περιεχομένου, την ποσοτική και την ποιοτική.

Η **ποσοτική** εκδοχή χρησιμοποιήθηκε για να διερευνήσουμε την κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των εγχειριδίων όπως και τις διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο ως προς τα ακόλουθα ζητήματα:

Τη συχνότητα με την οποία:

- κείμενα ανδρών και γυναικών λογοτεχνών, επιστημόνων δοκιμογράφων κτλ. έχουν ανθολογηθεί και εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια,

- οι άνδρες και οι γυναίκες είναι τα κύρια πρόσωπα στα κείμενα, αλλά και εικονίζονται στην εικονογράφηση που τα πλαισιώνει,

- έργα ανδρών και γυναικών καλλιτεχνών (ζωγράφων ή γλυπτών) έχουν επιλεγεί για την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,

- γίνονται αναφορές σε επώνυμους άνδρες και επώνυμες γυναίκες από το χώρο των επιστημών, της τέχνης, της πολιτικής κτλ.

Όπως είναι ευνόητο, για την αποτύπωση των ποσοτικών διαφοροποιήσεων με βάση το φύλο ως προς τους συγκεκριμένους δείκτες έγινε απλή καταμέτρηση.

Η **ποιοτική** εκδοχή χρησιμοποιείται για την αποτύπωση και καταγραφή της διαφοροποίησης των φύλων, σύμφωνα με τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα αλλά και την ανάδειξη των καλών πρακτικών στο κείμενο και στην εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων. Για την ποιοτική εκδοχή της ανάλυσης περιεχομένου οι κατηγορίες που διαμορφώσαμε και χρησιμοποιήσαμε είναι οι ακόλουθες:

1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται αναφορές σχετικά με τον καταμερισμό ρόλων και την κατανομή εξουσίας στο χώρο της οικογένειας με βάση το φύλο. Δηλαδή, άνδρες ή γυναίκες είναι κυρίως τα πρόσωπα που προβάλλονται: α) να ασχολούνται με τις δουλειές του νοικοκυριού, την ανατροφή των παιδιών και γενικότερα τη φροντίδα των μελών της οικογένειας, β) να έχουν δικαιώματα λήψης απόφασης και επιβολής τιμωριών, γ) να έχουν δικαιώματα και ελευθερίες σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με την προσωπική ζωή, όπως εκδήλωση ερωτικής διάθεσης, επιλογή συζύγου, συζυγική απιστία κτλ.

2. Τα φύλα στη δημόσια κοινωνική ζωή

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται αναφορές σχετικά με την εμπλοκή και τη συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικοπολιτιστικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Αναλυτικότερα, ταξινομούνται αναφορές σχετικά με την παρουσία των ανδρών και των γυναικών σε θέσεις εξουσίας (βασιλιάδες/βασιλίσσες, ηγέτες, υπουργός, Επίτροπος Ε.Ε. κτλ.), την εμπλοκή τους σε εμπόλεμες καταστάσεις, τη συμβολή τους στις τέχνες, στις επιστήμες, στην οικονομία, μέσω του επαγγέλματος που προβάλλονται να ασκούν, και τέλος στη συμμετοχή των φύλων σε θρησκευτικές τελετές, θυσίες και προσευχές στους θεούς κλπ.

3. Αναπαραστάσεις των φύλων

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που αποδίδονται, θεωρούνται αποδεκτά ή/και εκδηλώνονται από άνδρες και γυναίκες, π.χ. στοργικότητα, εξυπνάδα, γενναιότητα, σύνεση, θάρρος κτλ. Στην ίδια κατηγορία ταξινομούνται οι συναισθηματικές καταστάσεις που τα διάφορα πρόσωπα των κειμένων προβάλλονται να βιώνουν καθώς και οι τρόποι εξωτερικεύσής τους.

4. Τα φύλα στο γραπτό λόγο των εγχειριδίων

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται περιπτώσεις χρήσης του λόγου στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων με τρόπους που συντηρούν και αναπαράγουν τις λεκτικές πρακτικές διάκρισης σε βάρος του γυναικείου φύλου ή την υφιστάμενη κοινωνική ιεραρχία των φύλων. Έτσι, στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται οι περιπτώσεις, όπου γίνεται χρήση:

- ουσιαστικών, άρθρων, επιθέτων, αντωνυμιών αρσενικού γένους για να δηλώσουν και τα δύο γένη π.χ. “όλοι οι μαθητές”. (Γενικευτική χρήση του αρσενικού),
- ουδέτερων νοηματικά λέξεων με σημασία αρσενικού, όπως π.χ. η χρήση των λέξεων: “άνθρωπος”, “παιδί”, για να δηλώσουν άνδρα και αγόρι αντίστοιχα, π.χ. “οι άνθρωποι από αρχαιοτάτων χρόνων”, “τα παιδιά έπαιζαν ποδόσφαιρο”,
- υποκοριστικών ως δηλωτικών αδυναμίας π.χ. “γυναικούλα” ή πολύ δύσκολων συνθηκών ζωής “η καημένη η γριούλα”.

5. Υποτίμηση ή/και απαξίωση του γυναικείου φύλου

Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται αναφορές που ρητά και απερίφραστα απαξιώνουν τις γυναίκες π.χ. Τίποτα -δεν είδα παρά ένα γύναιο αδιανόητο που φλυαρούσε ασυνάρτητα-μονάχα αυτό» (ΚΝΛΓ':194).

6. Καλές Πρακτικές

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται περιπτώσεις που διαφοροποιούνται από τον παραδοσιακό στερεοτυπικό τρόπο παρουσίασης των ανδρών και των γυναικών και που συμβάλλουν στην προώθηση της ισότητας στις διαφυλικές σχέσεις γενικά.

Συγκεκριμένα ταξινομούνται περιπτώσεις:

- γυναικών σε θέση εξουσίας, π.χ. βασίλισσα Αρτεμισία, επίτροπος Ευρωπαϊκής Ένωσης κτλ., όπως και σε μη παραδοσιακά για το φύλο τους επαγγέλματα,
- γυναικών επώνυμων στο χώρο της επιστήμης, της τέχνης και της πολιτικής,
- προτάσεων προς το διδακτικό προσωπικό για ανάπτυξη συζήτησης και προβληματισμού στην τάξη ή για ανάθεση εργασιών στους μαθητές και στις μαθήτριες σχετικά με τις διαφυλικές σχέσεις.

Το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που παραθέσαμε παραπάνω είναι δυνατό με τις

ανάλογες προσαρμογές να χρησιμοποιείται τόσο από τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες για την οργάνωση και την υλοποίηση της εκπαιδευτικής τους παρέμβασης όσο από τους μαθητές και τις μαθήτριες στο πλαίσιο ερευνητικών εργασιών (projects) που είναι δυνατό να τους ανατεθούν. Έτσι, εξασφαλίζεται η ενεργή συμμετοχή τους στην ανίχνευση και στην καταγραφή των κυρίαρχων στερεοτυπικών αντιλήψεων. Κι αυτό είναι το πρώτο βήμα που ανοίγει το πεδίο της αποδόμησης, της αμφισβήτησης, της κριτικής και της εναλλακτικής πρότασης που να εμπεριέχει την οπτική της ισότητας των φύλων.

1.3.2. Μονάδα ταξινόμησης και μονάδα συμφραζομένων

Η μονάδα ταξινόμησης, σύμφωνα με τους Berelson¹ και Holsti², ορίζεται ως το μικρότερο τμήμα του υπό ανάλυση ερευνητικού υλικού που καταχωρείται σε μια από τις κατηγορίες ανάλυσης και μπορεί να είναι η λέξη, η φράση, το θέμα, το πρόσωπο κτλ. Η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου, με στόχο την αποτύπωση του τρόπου που παρουσιάζονται οι άνδρες και οι γυναίκες, επιβάλλει ως μονάδα ταξινόμησης το πρόσωπο σε σχέση με το φύλο του. Η μονάδα συμφραζομένων ορίζεται ως εκείνο το τμήμα του υπό ανάλυση ερευνητικού υλικού το οποίο βοηθά και διευκολύνει την καταχώρηση της μονάδας ταξινόμησης στις διάφορες κατηγορίες. Ως μονάδα συμφραζομένων ορίστηκε η νοηματική ενότητα, που άλλοτε ήταν μία πρόταση και άλλοτε μία ή περισσότερες παράγραφοι.

1.3.3. Το δείγμα των σχολικών εγχειριδίων

Τα σχολικά εγχειρίδια που αναλύθηκαν σύμφωνα με το πιο πάνω σύστημα κατηγοριών, τη μονάδα ταξινόμησης και τη μονάδα συμφραζομένων, ήταν τα εγκεκριμένα και χρησιμοποιούμενα στα πλαίσια διδασκαλίας των Αρχαίων και Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας στο Γενικό Λύκειο κατά τη σχολική χρονιά 2005-06. Τα περισσότερα από αυτά είναι αναθεωρημένες εκδόσεις παλαιότερων εγχειριδίων. Οι αναθεωρήσεις, όπως και οι νέες εκδόσεις των εγχειριδίων, χρονολογούνται από το 2000 και εξής.

Η επιλογή μας να επικεντρώσουμε την ανάλυση στα συγκεκριμένα εγχειρίδια στηρίζεται στο γεγονός ότι η διδασκαλία των αντίστοιχων μαθημάτων προβλέπεται και για τις τρεις τάξεις του Γεν. Λυκείου, καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του ωρολογίου εβδομαδιαίου προγράμματος και τέλος τα διδασκόμενα αντίστοιχα μαθήματα θεωρούνται ως πρωτεύοντα και εξετάζονται στις Πανελλαδικές εξετάσεις.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε ενδεικτικά μέρος των ευρημάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Οπωσδήποτε, μια λεπτομερής και αναλυτική παρουσίαση των ευρημάτων θα ήταν ενδιαφέρουσα. Ωστόσο-

---

1. Berelson B., (1971), ο.π.

2. Holsti O.R., (1969), ο.π.

σο, αυτό δεν ήταν δυνατό να γίνει στο πλαίσιο του συγκεκριμένου Έργου, δεδομένου ότι στόχος του δεν ήταν η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου και η διεξοδική παρουσίαση των ευρημάτων της ανάλυσης αλλά η κατασκευή ενός εργαλείου που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το σκοπό αυτό. Έτσι τα ενδεικτικά αυτά ευρήματα σε συνδυασμό με το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης, που διαμορφώσαμε και περιγράψαμε παραπάνω, είναι δυνατό, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, να αποτελέσουν ένα εργαλείο ή παράδειγμα για το διδακτικό προσωπικό προκειμένου να αναζητήσει και να επισημάνει περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τα φύλα στα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται σήμερα όπως και σ' εκείνα που θα τα αντικαταστήσουν μελλοντικά.

Τα ενδεικτικά παραδείγματα που θα παραθέσουμε αφορούν τα εγχειρίδια των Αρχαίων, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας. Αρχικά, θα παρουσιάσουμε τα ευρήματα που προέκυψαν από την ποσοτική ανάλυση των εγχειριδίων με βάση τους δείκτες-ζητήματα που παραθέσαμε στην προηγούμενη ενότητα 1.3.1. Θα ακολουθήσουν τα ευρήματα της ποιοτικής ανάλυσης.

Προτού παρουσιάσουμε τα ευρήματα, θεωρούμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ ότι πρόθεσή μας δεν είναι να κρίνουμε το περιεχόμενο των εγχειριδίων από την άποψη της επιλογής των ζητημάτων που αναπτύσσονται, την εγκυρότητα και τη σφαιρικότητα της ανάπτυξής τους και πολύ περισσότερο τις επιστημονικές γνώσεις των συντελεστών της εκπόνησής τους. Τα ευρήματα αφορούν αποκλειστικά και μόνο τη θεματική του φύλου, είναι ενδεικτικά και, όπως έχει επανειλημμένα αναφερθεί παραπάνω, μπορούν να αξιοποιηθούν ως αφετηρία και ως έναυσμα συζητήσεων και ανάπτυξης ενός γόνιμου προβληματισμού σχετικά με τα φύλα.

2.1. Ποσοτική ανάλυση

Η ποσοτική ανάλυση με βάση τους δείκτες που προσδιορίσαμε αναδεικνύει την αριθμητική κυριαρχία και υπεροχή του ανδρικού φύλου στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων που αναλύσαμε. Αναλυτικότερα:

2.1.1. Η κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των σχολικών εγχειριδίων

Η συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στις ομάδες εκπόνησης των εγχειριδίων, η ιδιότητα με την οποία συμμετείχαν όπως και η επαγγελματική τους ταυτότητα, έτσι όπως αναγράφονται στο οπισθόφυλλο της πρώτης σελίδας των εγχειριδίων, αποτελεί, κατά την προσωπική μας εκτίμηση, μια σημαντική παράμετρο κατά τη μελέτη και ανάλυση των εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύει το βαθμό συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στην επιλογή και τη σύνταξη της επίσημης σχολικής γνώσης. Πέρα, ωστόσο, από τη διάσταση του φύλου, η ομάδα εκπόνησης του κάθε εγχειριδίου αποτελεί ένα βασικό στοιχείο για την ταυτότητά του, το οποίο οι εκπαιδευτικοί ενδεικνύται να κατευθύνουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να προσέχουν.

Η καταμέτρηση των ανδρών και των γυναικών που ενεπλάκησαν με διάφορες ιδιότητες, όπως συγγραφείς, κριτές - αξιολογητές/αξιολογήτριες, υπεύθυνοι/υπεύθυνες του Π.Ι. κλπ., στην εκπόνηση των σχολικών εγχειριδίων θεωρητικής κατεύθυνσης του Γενικού Λυκείου αναδεικνύει την αριθμητική κυριαρχία του ανδρικού φύλου. Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται ο αριθμός των ανδρών και των γυναικών, όπως και οι ιδιότητες με τις οποίες συμμετείχαν στην εκπόνηση των σχολικών εγχειριδίων.

Πίνακας

	Συγγραφείς		Υπεύθυνοι/ες Π.Ι.		Καλλιτεχνική επιμέλεια		Επιτροπή Κρίσης	
	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ
Έκφραση-Έκθεση Α', Β', Γ' τεύχη	4	5	2	1	1	1	-	-
Γλωσσικές ασκήσεις	2	1	1	-	1	-	-	-
ΚΝΛ* Α', Β', Γ',	6	0	1	0	0	1	-	-
Νεοελληνική Λογοτεχνία Θεωρητικής Κατεύθυνσης	2	3	1	0	1	2	1	2
Αρχαία Α' Λυκείου	2	2	1	0	-	-	2	0
Σοφοκλέους Αντιγόνη	3	0	1	0	1	0	3	0
Ρητορικά Κείμενα	5	0	1	0	2	0	3	0
Λυρική Ποίηση	2	0	1	1	-	-	3	0
Ιστορία Α1** Γενικής Παιδείας	1	0	1	0	0	1	2	1
Ιστορία Α2 Επιλογής	4	2	-	-	-	-	0	2
Ιστορία Β' τάξης Γενικής 1	3	0	1	0	-	-	3	0
Ιστορία Β1 τάξης Επιλογής Β2	7	1	-	-	-	-	-	-
Ιστορία Γ1 τάξης	0	3	-	-	-	-	-	-
Ιστορία Γ2 τάξης Θεωρητικής	4	0	1	0	1	1	4	0
ΣΥΝΟΛΟ	45	17	12	2	7	6	21	5

* Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τεύχος Α', Β', Γ' για τις τάξεις Α', Β', Γ' αντίστοιχα.

** Στα εγχειρίδια Ιστορίας όλων των τάξεων το 1 δηλώνει την Ιστορία Γενικής Παιδείας και το 2 την Ιστορία Επιλογής. Αναλυτικότερα: Ιστορία Α1 δηλώνει το εγχειρίδιο Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου (Γενικής Παιδείας), Ιστορία Α2: Ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός και οι ρίζες του (επιλογής), Ιστορία Β1: Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου (Γενικής Παιδείας), Ιστορία Β2: Θέματα Ιστορίας (Επιλογής), Ιστορία Γ1α: Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (1789-1909), Ιστορία Γ1β: Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (τεύχος β'), Ιστορία Γ2: Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (Θεωρητική κατεύθυνση).

Η μελέτη των δεδομένων του παραπάνω πίνακα αναδεικνύει ότι:

α) ο αριθμός των ανδρών που συμμετείχαν στην εκπόνηση των εγχειριδίων είναι πολύ μεγαλύτερος του αριθμού των γυναικών και β) ότι οι άνδρες συμμετείχαν με ιδιότητες που ήταν περισσότερο σημαντικές και καθοριστικές στην επιλογή και στη συγκρότηση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων. Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι άνδρες συμμετείχαν κυρίως ως συγγραφείς, ως μέλη των επιτροπών κρίσης και ως υπεύθυνοι του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Οι γυναίκες, αντίθετα, συμμετείχαν ελάχιστα με τις ιδιότητες αυτές, ενώ συμμετείχαν με τον ίδιο περίπου, με τους άνδρες, αριθμό στην καλλιτεχνική επιμέλεια των εγχειριδίων. Προκύπτει, λοιπόν, ότι σε επιστήμες που διαχρονικά έχουν πολιτογραφηθεί ως αρμόζουσες και συμβατές με τη γυναικεία ταυτότητα, θεραπεύει ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός γυναικών συγκριτικά με τον αριθμό των ανδρών, ιδιαίτερα από την δεκαετία του '70 κ.ε., ωστόσο, κατά τις διαδικασίες επιλογής και συγκρότησης της επίσημης σχολικής γνώσης που σχετίζονται άμεσα με αυτές, οι γυναίκες είναι ουσιαστικά απύσες. Έτσι, το μήνυμα που μεταβιβάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες από τις αρχικές σελίδες των εγχειριδίων είναι ότι παρά το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν τα φιλολογικά μαθήματα στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης είναι κυρίως γυναίκες, ωστόσο τις ευκαιρίες, την ευθύνη και ταυτόχρονα το προνόμιο και την εξουσία επιλογής και συγκρότησης της διδακτέας ύλης έχουν βασικά οι άνδρες.

2.1.2. Ανθολογούμενοι/ανθολογούμενες συγγραφείς

Οι Έλληνες και οι αλλοδαποί λογοτέχνες (πεζογράφοι και ποιητές) που ανθολογούνται στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών του Γενικού Λυκείου είναι βασικά άνδρες. Συγκεκριμένα:

Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' τεύχος ανθολογούνται 54 άνδρες λογοτέχνες (πεζογράφοι-ποιητές) αλλά καμία γυναίκα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο εισαγωγικό σημείωμα για την Επτανησιακή Σχολή (σ.207) γίνεται αναφορά “στο αξιόλογο αυτοβιογραφικό αφήγημα της Ελισάβετ Μαρτινέγκου-Μουτζάν...μας δίνει μια εικόνα για την κοινωνία της εποχής και για τη θέση της γυναίκας σ' αυτή”*, αλλ' ωστόσο δεν ανθολογείται κάποιο απόσπασμα από το έργο της. Παρόμοια, στο εισαγωγικό σημείωμα για τη Νέα Αθηναϊκή Σχολή (σ.407) ανάμεσα “στους ποιητές” αναφέρονται τα ονόματα των ποιητριών Αιμιλίας Δάφνη και Μυρτιώτισσας, αλλά στο εγχειρίδιο δεν εμπεριέχεται κάποιο από τα ποιήματά τους.

Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' τεύχος ανθολογούνται 52 άνδρες συγγραφείς-ποιητές με περισσότερα του ενός έργα ο καθένας με συνέπεια να υπάρχουν 88 κείμενα ανδρών και μόλις 4 γυναίκες με ένα μόνο έργο η καθεμιά.

Στο εγχειρίδιο Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' τεύχος ανθολογούνται 88 άνδρες πεζογράφοι και ποιητές και μόλις 14 γυναίκες και στο: Νεοελληνική Λογοτεχνία θεωρητικής κατεύθυνσης αντίστοιχα 36 άνδρες και 5 γυναίκες.

Στα εγχειρίδια Έκφραση-Έκθεση Α', Β', Γ' τεύχη, εκτός από λογοτεχνικά κείμενα ανθολογούνται αποσπάσματα επιστημονικών άρθρων, δοκιμίων, ομιλιών, δημοσιευμάτων στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο κτλ. Άσχετα από το είδος των κειμένων οι δημιουργοί τους είναι πολύ περισσότεροι άνδρες από ό,τι γυναίκες. Ενδεικτικά:

* Τα εισαγωγικά σημαίνουν ότι το απόσπασμα είναι αυτολεξεί από το εγχειρίδιο.

Στην Έκφραση-Έκθεση Α΄ τεύχος ανθολογούνται 67 κείμενα ανδρών και μόνο 13 κείμενα γυναικών.

Στην Έκφραση-Έκθεση Β΄ τεύχος ανθολογούνται 45 κείμενα ανδρών και μόνο 10 κείμενα γυναικών.

Στην Έκφραση-Έκθεση Γ΄ τεύχος ανθολογούνται 83 κείμενα ανδρών και μόνο 6 κείμενα γυναικών.

Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τα παράλληλα κείμενα ή αλλιώς τις πηγές που παρατίθενται μέσα σε διακριτά πλαίσια στα εγχειρίδια της Ιστορίας των τριών τάξεων του Γενικού Λυκείου όπως και στα κείμενα που παρατίθενται στο τέλος του εγχειριδίου Σοφοκλέους Αντιγόνη-Φιλοκτήτης.

2.1.3. Άνδρες και γυναίκες ως πρωταγωνιστές/πρωταγωνίστριες

Η συχνότητα με την οποία τα δύο φύλα αποτελούν τα κύρια πρόσωπα ελέγχθηκε κυρίως στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών. Ένας από τους πιο βασικούς δείκτες που χρησιμοποιείται συνήθως κατά την καταμέτρηση των κειμένων που έχουν ως πρωταγωνιστές άνδρες ή γυναίκες είναι τα ονόματα ή το γένος του ουσιαστικού που αναγράφεται στον τίτλο τους π.χ. Λουκής Λάρας (ΚΝΛΑ΄:316), ο Παπα-Νάρκισσος (ΚΝΛΑ΄:321), ο Αλιβάνιστος (ΚΝΛΒ΄:58), ο Πατούχας (ΚΝΛΒ΄:79). Με βάση το δείκτη αυτό, αλλά και γενικά το περιεχόμενο των κειμένων, διαπιστώθηκε μια σαφής αριθμητική υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών. Έτσι, τα περισσότερα κείμενα αναφέρονται σε δυσκολίες ζωής, σε παθήματα, στον κοινωνικό προβληματισμό ή τα πολιτικά οράματα κτλ. των ανδρών. Ενδεικτικά, στο εγχειρίδιο Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ τεύχος, ο αριθμός των ανδρών που είναι τα κεντρικά πρόσωπα στα κείμενα είναι 64, ενώ ο αριθμός των γυναικών είναι μόλις 23. Παρόμοια, στο Νεοελληνική Λογοτεχνία Θεωρητικής κατεύθυνσης οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 18 άνδρες και μόλις 7 γυναίκες. Ωστόσο, εκτός από το συγκεκριμένο ζήτημα, αξίζει να αναφερθεί ότι οι γυναίκες, όταν αποτελούν τα κεντρικά πρόσωπα, στις περισσότερες των περιπτώσεων παρουσιάζονται είτε αρνητικά, όπως π.χ. η γλύπτρια Ιζαμπέλα Μόλναρ (ΚΝΛΓ΄:191), η Γυναίκα της Ζάκυθος (ΚΝΛΑ΄:250-253) είτε συνδέονται με μίζερα, φτώχεια, δυστυχία και πένθος βλ. π.χ.: Το Αμάρτημα της μητρός μου (Νεοελληνική Λογοτεχνία:125), Πατέρα στο σπίτι (ΚΝΛΒ΄:72), Το μοιρολόι της Φώκας (ΚΝΛΒ΄:68) κ.ά.

2.1.4. Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση και γενικά η καλλιτεχνική επιμέλεια των εγχειριδίων είναι ένα σημαντικό ζήτημα, ιδιαίτερα μάλιστα στη σύγχρονη ιστορικοκοινωνική περίοδο που χαρακτηρίζεται ως εποχή της εικόνας. Επηρεάζει το ενδιαφέρον των μαθητών και μαθητριών για το περιεχόμενο του εγχειριδίου, δεδομένου ότι συμβάλλει στην ελκυστικότητά του, στην αισθητική καλλιέργεια και στην επαφή τους με την τέχνη. Ακόμη, μεταβιβάζει μηνύματα που έμμεσα αλλά αποτελεσματικά επηρεάζουν τις αναπαραστάσεις και τις απόψεις των μαθητών και μαθητριών για την κοινωνική πραγματικότητα.

Παρά την ευρύτητα αναγνωρισμένη καλλιτεχνική αξία των έργων τέχνης, πινάκων, γλυπτών, φωτογραφιών κτλ. που έχουν επιλεγεί για την εικονογράφηση των εγχειριδίων που αναλύσαμε, σε ό,τι αφορά τη θεματική του φύλου, διαπιστώνεται ότι:

- έχουν επιλεγεί και εμπεριέχονται σχεδόν αποκλειστικά έργα επώνυμων ανδρών καλλιτεχνών, Ελλήνων και αλλοδαπών,

• τα εικονιζόμενα πρόσωπα στους πίνακες, στα αγάλματα, στα σκίτσα κτλ. είναι στη συντριπτική πλειονότητα άνδρες. Αυτό, ως ένα μεγάλο βαθμό, είναι αναμενόμενο επακόλουθο της αμέσως προηγούμενης διαπίστωσης, δεδομένου ότι η εικονογράφηση προβάλλει συνήθως το κεντρικό πρόσωπο του κειμένου που συνοδεύει.

Συγκεκριμένα:

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ τεύχος

Δεν εμπεριέχεται κανένα έργο γυναίκας ζωγράφου.

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ τεύχος

Εμπεριέχονται 21 έργα ανδρών καλλιτεχνών και μόλις 2 έργα γυναικών (Δ. Γαλάνη σ.312, Rene Magritte σ.439).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ τεύχος

Εμπεριέχονται 39 έργα ανδρών και μόλις 2 γυναικών καλλιτεχνών (Καζάκη Ιωάννα σ.285, Λίλη Καπετανάκη σ.305).

- Νεοελληνική Λογοτεχνία Θεωρητικής Κατεύθυνσης

Δεν εμπεριέχεται κανένα έργο γυναίκας ζωγράφου αλλά 24 έργα ανδρών.

2.1.5. Επώνυμα πρόσωπα

Οι φιλόσοφοι, οι στρατηγοί, οι λογοτέχνες, οι ιστορικοί κτλ. στο έργο, στην προσφορά και στη ζωή των οποίων γίνεται αναφορά είναι κυρίως άνδρες.

Ενδεικτικά:

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ τεύχος

Σπένσερ και Δαρβίνος (σ.346), Δάντης Αλικέρι (σ.356-58), Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (σ.50 και 194-196), Νικηταράς (σ.50), Διγενής Ακρίτας (σ.56), Μέγας Αλέξανδρος (σ.122-25) κ.ά. Η μοναδική αναφορά σε γυναίκα ιστορικό πρόσωπο αφορά την Κλεοπάτρα (σ.435-36) στο γνωστό ποίημα του Καβάφη.

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ τεύχος

Όσκαρ Ουάιλντ (σ.177), Αδαμάντιος Κοραΐς (σ.444), Κάλβος (σ.448), Ρεμπώ, Λεω-τρεαμόν (σ.264), Ρήγας Φεραίος, Μακρυγιάννης κ.ά. (σ.491), Σεφέρης (σ.493), Φειδίας, Πραξιτέλης (σ.500). Δε γίνεται καμία αναφορά σε γυναίκα επώνυμη.

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ τεύχος

Έλιοτ, Σεφέρης (σ.21), Μ. Θεοδωράκης, Γ. Μαρκόπουλος (σ.33), Ντιστογιέφσκι, Τολστόι, Μαγιακόφσκι, Τσέχωφ, Βολταίρος (σ.39), Αριστοφάνης, Μένανδρος (σ.145), Λορέντζος Μαβίλης (σ.359), Σαίξπηρ, Δελμούζος, Ν. Καχτίσης (σ.373-375) κ.ά. Οι μοναδικές αναφορές σε επώνυμες γυναίκες είναι στην Πηνελόπη Δέλτα (σ.217) και στην Εύα Πάλμερ (σ.463).

- Έκφραση-Έκθεση Α΄ τεύχος

Παρουσιάζονται διάσημες προσωπικότητες μέσα από τα σύντομα βιογραφικά σημειώματά τους, τις επιστολές τους, από το συγγραφικό έργο άλλων συγγραφέων και από άρθρα εφημερίδων που αναφέρονται στη ζωή και στο έργο τους. Με εξαίρεση την αφήγηση του γνωστού περιστατικού για τη συμμετοχή της Αρτεμισίας στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (σ.234), όλες οι άλλες περιπτώσεις αφορούν άνδρες, π.χ. τον Ίωνα Δραγούμη (σ.36-37,190) τον Μάρσαλ Μακ Λούαν (σ.100-103), τον Μ. Αλέξανδρο (σ.170), τον Κ. Π. Καβάφη (σ.171-173), τον Αλέξανδρο Δελμούζο (σ.216), τον Ιωάννη Κονδυλάκη (σ.282-283) και τον Γιούρι Γκαγκάριν (σ.292-293).

- Έκφραση- Έκθεση Β΄ τεύχος

Στο εγχειρίδιο αυτό εκτός από αποσπάσματα δοκιμών, ομιλιών κτλ. εμπεριέχονται και βιογραφίες – αυτοβιογραφίες διάσημων προσώπων. Οι βιογραφίες και οι αυτοβιογραφίες των ανδρών είναι πολύ περισσότερες από ό,τι των γυναικών. Συγκεκριμένα, εμπεριέχονται 9 βιογραφίες και αυτοβιογραφίες ανδρών και μόλις 2 γυναικών. Άνδρες: «Κ. Π. Καβάφης» (σ.73), «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης» (σ.77), «Γ. Ψυχάρης» (σ.88), «Αλβέρτος Σβάρτσερ» (σ.137), «Θ. Κολοκοτρώνης» (σ.139), «Παύλος Νιρβάνας» (σ.142), «Γιώργος Θεοτοκάς» (σ.145), «Μακρυγιάννης» (σ.149), «Άγγελος Σικελιανός» (σ.159). Γυναίκες: «Κική Δημουλά» (σ.74), «*Wendy Cape*» (σ.75).

Επίσης γίνονται αναφορές στο έργο των επώνυμων ανδρών: Δημήτρη Σγούρου, Φραντς Σούμπερτ, Βαγγέλη Γερμανού (σ.212-214) και των επώνυμων γυναικών: Αλίκης Γαγιαλόγλου, Σαβίνας Γιαννάτου (σ.212-214).

Σχολιασμός

Η κατά φύλο καταγραφή και καταμέτρηση των βασικών και κύριων προσώπων των κειμένων και της εικονογράφησης, των συγγραφέων, έργα των οποίων έχουν επιλεγεί ως βασικά κείμενα ή ως παράλληλα, των καλλιτεχνών, δημιουργίες των οποίων έχουν επιλεγεί για την εικονογράφηση των εγχειριδίων, αναδεικνύει σαφέστατα μία αριθμητική κυριαρχία των ανδρών. Έτσι, το μήνυμα που είναι πολύ πιθανό να διαχέεται και να μεταβιβάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες μέσω των συγκεκριμένων εγχειριδίων είναι ότι τα σημαντικά πρόσωπα στην κοινωνία, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά, είναι βασικά οι άνδρες, μιας και για εκείνους γράφουν και δημιουργούν οι συγγραφείς, δοκιμογράφοι και καλλιτέχνες. Η ανδρική οπτική, επίσης, η ανδρική εμπειρία και θέαση του κόσμου είναι κυρίως αυτή που αποτυπώνονται και μεταβιβάζονται στους μαθητές και στις μαθήτριες κατά τη φοίτησή τους στο Γενικό Λύκειο μέσω του λογοτεχνικού, δοκιμιακού, δημοσιογραφικού και καλλιτεχνικού λόγου. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με το ότι οι εφευρέτες και οι επιστήμονες που αναφέρονται είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα άντρες συμβάλλουν στη συντήρηση και αναπαραγωγή της αντίληψης ότι οι θεμελιωτές αλλά και ο μοχλός ανάπτυξης του πολιτισμού είναι βασικά οι άνδρες

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό ότι οι παραπάνω ποσοτικές διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο στο περιεχόμενο των συγκεκριμένων εγχειριδίων αποτελεί ένα μέσο συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής αντίληψης περί της ανωτερότητας και της σημαντικότητας του ανδρικού φύλου, οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη όλα ή επιλεκτικά κάποια από τα παραπάνω ζητήματα και κυρίως να κατευθύνουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να προβληματίζονται και να αναζητούν τα αίτια. Για παράδειγμα:

- το φύλο των δημιουργών των βασικών λογοτεχνικών και των παράλληλων κειμένων όπως και το φύλο των κεντρικών προσώπων μπορεί να επισημαίνεται με ερωτήσεις του τύπου: Άνδρας ή γυναίκα θα μας μιλήσει σήμερα μέσω του κειμένου; Για άνδρα ή γυναίκα θα μας μιλήσει; Πώς θα σας φαινόταν, αλήθεια, το κείμενο, αν επιχειρήσουμε μια αντιστροφή της θέσης που έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες σ' αυτό; Αν, δηλαδή, το ρόλο,

τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τις αντιδράσεις και τις συμπεριφορές των ανδρών τα αποδώσουμε στις γυναίκες και το αντίστροφο; Γνωρίζετε γυναίκες λογοτέχνες; Έχετε διαβάσει έργα τους; Γιατί άραγε τα περισσότερα από τα κείμενα που ανθολογούνται ανήκουν σε άνδρες λογοτέχνες; κτλ.

- αντίστοιχες και ανάλογες ερωτήσεις μπορεί να γίνονται για την εικονογράφηση των κειμένων σε σχέση με το φύλο των καλλιτεχνών έργα των οποίων εμπεριέχονται στα εγχειρίδια όπως επίσης και σε σχέση με τα επώνυμα πρόσωπα.

- μπορεί να συζητηθεί και να σχολιαστεί στην τάξη η πλήρης απουσία γυναικών δημιουργών από τα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, με εξαίρεση τη Σαπφώ και να αναζητηθούν τα αίτια.

- ενδείκνυται να συζητηθεί στην τάξη η περιορισμένη παρουσία των γυναικών στο χώρο της λογοτεχνίας και γενικά της τέχνης σε προγενέστερες εποχές και να γίνει σύγκριση με σύγχρονα δεδομένα. Η εξελικτική πορεία των γυναικών στο συγκεκριμένο χώρο αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών επικαθορισμών και συμβάλλει στην κατάρριψη του μύθου περί «απουσίας» λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού «ταλέντου» και γενικά δημιουργικών δεξιοτήτων από τις γυναίκες.

- είναι δυνατό να γίνει μια σύγκριση των θεματικών με τις οποίες ασχολούνται οι γυναίκες και οι άνδρες λογοτέχνες και να διαπιστωθούν διαφορές και ομοιότητες.

- η αποτύπωση της κατάστασης σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στην εκπόνηση των σχολικών εγχειριδίων, την ανθολόγηση κειμένων, το φύλο των κεντρικών προσώπων κτλ. όπως βέβαια και το ζήτημα των δυσκολιών πρόσβασης των γυναικών στο χώρο της λογοτεχνίας και της ζωγραφικής μέχρι περίπου τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι δυνατό να ανατεθούν ως εργασίες σε ομάδες μαθητών και μαθητριών.

Προτεινόμενο υλικό

Από το βιβλίο «*Δοκίμια*» του υλικού ενδείκνυται να αξιοποιηθεί το άρθρο της Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. «Αγωνίστηκα όμως απεγνωσμένα και νίκησα: Η παρουσία των γυναικών εκπαιδευτικών στην ελληνική εκπαίδευση κατά το 19^ο και αρχές του 20^{ου} αιώνα: από την Ευανθία Κάιρη στην Αγγελική Παναγιωτάτου».

Από το εγχειρίδιο: Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Τάξης Γυμνασίου τα εξής:

- Γαλανάκη Ρέα «Η μεταμπίεση» (σ.244).

- Μουτζάν-Μαρτινέγκου Ελισάβετ «Αυτοβιογραφία» (σ.50).

Από το CD-ROM του υλικού τα εξής:

- Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ε. (1993). «Η γυναίκα στη νεοελληνική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα: εικόνα και δημιουργός» στο *Κενά στην Ιστορία της Τέχνης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη (Πρακτικά Συμποσίου), σ.13-25.

- Εφημ. *Καθημερινή* Κυριακή 6/10/1996, ένθετο «Επτά Ημέρες», όπου υπάρχει ειδικό αφιέρωμα με θέμα: «Η Γυναίκα στην Τέχνη».

- Riet van der Linden (1993). «*Κενά στην Ιστορία της Τέχνης*, Γυναίκες καλλιτεχνίδες» στο *Κενά στην Ιστορία της Τέχνης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη (Πρακτικά Συμποσίου), σ.49-69.

Στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος εμπεριέχεται, ακόμη, έντυπο

(σκαναρισμένο) υλικό όπως και ηλεκτρονικές διευθύνσεις για γυναίκες επώνυμες σε διάφορους τομείς των επιστημών, της τέχνης και της πολιτικής, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εκτυπώνουν και να αξιοποιούν το συγκεκριμένο υλικό στη διδασκαλία.

2.2. Ποιοτική ανάλυση

2.2.1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή

Οι άνδρες και οι γυναίκες προβάλλονται να έχουν διακριτούς ρόλους και ιεραρχημένες σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Οι γυναίκες προβάλλονται να κινούνται και να δραστηριοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, διεκπεραιώνοντας υποχρεώσεις που συνδέονται και απορρέουν από τον τρισυπόστατο ρόλο τους: της μητέρας, της συζύγου και της νοικοκυράς. Έτσι, στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, στα οποία κυρίως υπάρχουν αναφορές στον χώρο της οικογένειας, οι γυναίκες προβάλλονται να ασχολούνται με την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση και γενικότερα με το «ευ ζήν» των παιδιών, τις δουλειές του νοικοκυριού, τη φροντίδα και την περιποίηση του συζύγου.

Από την άλλη μεριά, οι άνδρες είναι απόντες από τις καθημερινές ρουτίνες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Άλλοτε ρητά και άμεσα και άλλοτε έμμεσα οι άνδρες δραστηριοποιούνται κυρίως στο δημόσιο χώρο της εργασίας, της πολιτικής ή επιδίδονται σε δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου. Παρόλο, όμως, που δεν προβάλλονται να εμπλέκονται στις καθημερινές ρουτίνες της οικογένειας, ωστόσο είναι τα κυρίαρχα πρόσωπα. Η κυρίαρχη θέση των ανδρών αναδεικνύεται μέσα από ένα ευρύ φάσμα δεικτών όπως: ο προσδιορισμός της ταυτότητας των γυναικών συχνά μέσω του ονόματος ή της επαγγελματικής ιδιότητας του συζύγου, το ότι οι άνδρες προβάλλονται να είναι τα πρόσωπα που αποφασίζουν, υποδεικνύουν, επιτρέπουν ή στερούν το δικαίωμα έκφρασης απόψεων, το ότι έχουν ελευθερίες και δικαιώματα στην έκφραση ερωτικών συναισθημάτων, επιλογή συντρόφου ή διάπραξη μοιχείας κτλ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα εγχειρίδια των θεωρητικών μαθημάτων στα οποία αποτυπώνονται **ρόλοι και δυναμική διαπροσωπικών σχέσεων** μέσα στην οικογένεια είναι κυρίως τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών. Στα εγχειρίδια των Αρχαίων και της Ιστορίας των τριών τάξεων του Γενικού Λυκείου υπάρχουν ελάχιστες αναφορές για την κατανομή ρόλων με βάση το φύλο στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Υπάρχουν ωστόσο αναφορές για τη δυναμική των σχέσεων, όπως π.χ. η σχέση Κρέοντα-Αίμονα. Η σύγκρουση Αντιγόνης-Κρέοντα ταξινομήθηκε στην κατηγορία: «Τα φύλα στο δημόσιο χώρο», μια που η Αντιγόνη δεν είναι μέλος της οικογένειας.

Αρχαία: Ενδεικτικά παραδείγματα:

- **Αντιγόνη του Σοφοκλή**

Ο Κρέων έχει, βέβαια, και διαχειρίζεται ως απόλυτος άρχοντας της Θήβας μεγάλη εξουσία και δικαιοδοσία λήψης αποφάσεων στο δημόσιο χώρο. Παράλληλα, είναι μέλος μιας οικογένειας απόλυτα πατριαρχικής. Έτσι, εκφράζει τις προσωπικές του θέσεις και απόψεις για το μελλοντικό γάμο του γιου του «Αρώσιμοι γάρ χατέρων εισίν γυίαι»

(σχ.569) και «Κακάς εγώ γυναίκασι υιέσι στυγώ»* (σχ.571). Την εξουσία του Κρέοντα ως πατέρα αναγνωρίζει και σέβεται ο γιος του Αίμονας, όπως φαίνεται στην ακόλουθη δήλωση. «Πάτερ, σος εμί' και συ μοι γνώμας έχων χρηστάς απορροίς, αις έγωγ' εφέφομαι. Εμοί γάρ ουδείς αξιώσεται γάμος μείζων φέρεσθαι σου καλώς ηγουμενους» (σχ.635-638).

Έτσι, για ένα πολύ προσωπικό ζήτημα, όπως είναι ο γάμος, ο Αίμονας δηλώνει ότι θα εμπιστευθεί και θα ακολουθήσει την πάντα ορθή γνώμη και άποψη του πατέρα του. Μάλιστα, στη συνέχεια, όταν ο Αίμονας προσπαθεί να υπερασπιστεί την Αντιγόνη, ο πατέρας του Κρέοντα τον απορρίπτει, τον υποτιμά «Ω μιaron ήθος και γυναικός ύστερον» (σχ.746) και «Γυναικός ών δούλευμα, μη κώτιλλέ με» (σχ.756) και τον απειλεί «αλλ' ου, τόνδ' Όλυμπον, ίσθ' ότι, χαιρων επί ψόγοισι δεννάσεις εμέ» (σχ.758-759).

Από την άλλη μεριά, η Ευρυδίκη, ως σύζυγος του Κρέοντα, είναι εντελώς απύσχα και αμέτοχη στα διαδραματιζόμενα στο παλάτι και στην πόλη ευρύτερα. «Ω πάντες αστοί, των λόγων επησθόμην προς έξοδον στείχουσα, Παλλάδος θεάς...ουσ' ακούσομαι» (σχ.1183-1191). Απ' ό,τι φαίνεται από τα λόγια της Ευρυδίκης όπως και παρακάτω από τα λόγια του αγγελιοφόρου (σχ.1246-1259) αρμοδιότητα και ευθύνη της Ευρυδίκης ήταν η λατρεία των θεών και η ανάθεση καθηκόντων στις γυναίκες που αποτελούσαν το υπηρετικό προσωπικό του παλατιού. Στην προκειμένη περίπτωση ο αγγελιοφόρος υποθέτει ότι η Ευρυδίκη θα αναθέσει στις γυναίκες το μοιρολόι για τα δεινά που είχαν συμβεί στο παλάτι.

- Ρητορικά Κείμενα

Οι αναφορές που υπάρχουν και τις οποίες παραθέτουμε αναδεικνύουν ότι α) η καταγωγή και η ταυτότητα του ατόμου προσδιορίζεται βασικά με το όνομα του πατέρα ή/και άλλων συγγενών ανδρών. Αυτό δηλώνει, εμμέσως πλην σαφώς, την παρουσία και τη δραστηριοποίηση των ανδρών κυρίως στο δημόσιο χώρο, με συνέπεια να είναι ευρύτατα γνωστοί σε βαθμό που το όνομά τους να προσδιορίζει την ταυτότητα των άμεσων απογόνων τους ή των στενών συγγενών τους και β) αρχηγός του οίκου θεωρείται ο πατέρας και σε περίπτωση θανάτου του το ρόλο του αναλαμβάνει είτε ο γιος είτε άλλοι συγγενείς άνδρες.

- «Ο Λυσίας ήταν γιος του Κέφαλου του Συρακόσιου και εγγονός του Λυσανία. Είχε αδελφούς τον Πολέμαρχο και τον Ευθύδημο» (σ.31). «Η μητέρα του Δημοσθένη, Κλεοβούλη, κόρη του Αθηναίου Γύλωνα, ο οποίος είχε παντρευτεί γυναίκα σκυθικής καταγωγής» (σ.115) (δεν αναφέρεται το όνομά της).

- «Ο Μαύσωλος ήταν γιος του σατράπη της Καρίας Εκατόμνου...» (σ.136).

- «Ο Μαντίθεος, ως μεγαλύτερος αδελφός και αρχηγός του οίκου μετά το θάνατο του πατέρα του, πάντρεψε τις δύο αδελφές του δίνοντας σε κάθε μία προίκα 30 μινών...» (σ.97-98).

- «Σε ηλικία επτά ετών ο Δημοσθένης έχασε τον πατέρα του, ο οποίος με διαθήκη όριζε κηδεμόνες του ανήλικου γιου του και της πενταετούς κόρης του και διαχειριστές της περιουσίας του δύο ανεψιούς του, τον Άφοβο και τον Δημοφώντα κι έναν παλιό του φίλο, τον Θηριπίδη» (σ.115).

---

* Η χρήση των Η/Υ καθιστά αδύνατη τη διατήρηση του συστήματος τονισμού των αρχαίων κειμένων.

- Λυρική Ποίηση

- «...οι χάριτες του ολύμπιου του πατέρα τους λατρεύουν την αφεντική και αναιώνια χάρη» (σ.151).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, -Έκφραση -Έκθεση

Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ο ιδιωτικός χώρος της οικογένειας είναι ο κατεχορήν χώρος στον οποίο οι γυναίκες προβάλλονται να κινούνται και να δραστηριοποιούνται. Ασχολούνται με το νοικοκυριό-καθαριότητα, μαγείρεμα, τη φροντίδα, την έννοια και την περιποίηση του συζύγου και ιδιαίτερα βέβαια των παιδιών. Δεν αναφέρονται γυναίκες έγγαμες και μέλη οικογενειών που είναι ταυτόχρονα εργαζόμενες. Έτσι, ένα τόσο σύνθητες σημερινό μοντέλο οικογένειας, όπου και οι δυο σύζυγοι είναι εργαζόμενοι, απουσιάζει εντελώς από τα ισχύοντα και χρησιμοποιούμενα μέχρι σήμερα κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Γενικό Λύκειο. Οι γυναίκες προβάλλονται συνήθως να εργάζονται σε περιπτώσεις χρειάς, η οποία δημιουργεί και ταυτίζεται με δύσκολες οικονομικές συνθήκες, που φτάνουν στα όρια της φτώχειας (Νεοελ. Λογοτεχνία Γ':139). Επίσης σε περιπτώσεις που ο σύζυγος είναι είτε χαρτοπαίκτης είτε μέθυσος (ΚΝΛΒ':74,140) ή γενικά άεργος και μη αποτελεσματικός (ΚΝΛΒ':45). Στις περιπτώσεις αυτές προβάλλονται να δραστηριοποιούνται δυναμικά για την οικονομική στήριξη και επιβίωση της οικογένειας. «Ξενοδουλεύουν» ή ασχολούνται με τη μοδιστρική. Παρά την προσφορά τους στην οικογένεια μέσα από τη χρονοβόρα κοπιαστική και χωρίς οριοθετημένο «ωράριο εργασίας» ασχολία με το νοικοκυριό και την περιποίηση των οικείων προβάλλονται να είναι υπεξουσίες. Σιωπούν μπροστά στο σύζυγο, υποχωρούν και συναίνουν στις αποφάσεις του και τέλος αναφέρονται περιπτώσεις που ο σύζυγος ασκεί πάνω τους σωματική βία, «τις δέρνει». Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί μια περίπτωση, όπου η σύζυγος προβάλλεται να λυπάται, επειδή ο σύζυγος της δεν την «είχε δείρει» εκλαμβάνοντας και ερμηνεύοντας το γεγονός ως αδιαφορία του για εκείνη. «Ο άσπλαχνος, μόλις τετράκις με έδειρεν εις διάστημα δύο ετών αφού με ενυμφεύθη, και τούτο όχι από αγάπην αλλά την μεν, διότι...» (ΚΝΛΑ':308).

Οι ιεραρχημένες και ανισότιμες υπέρ του συζύγου σχέσεις στην οικογένεια δηλώνονται, εμμέσως πλην σαφώς, μέσα από τις συχνές περιπτώσεις προσδιορισμού της ταυτότητας των γυναικών από το όνομα ή την επαγγελματική ιδιότητα του συζύγου:

Γιώργαινα (ΚΝΛΑ':45), Κοντογιάνναινα, Καπετάνισσα (ΚΝΛΑ':52), Παπαδιά (ΚΝΛΑ':322), Φραγκογιαννού (ΚΝΛΒ':45), Παπαδέλαινα (ΚΝΛΒ':407), Σιούλαινα (ΚΝΛΓ':184) κτλ.

Παραθέτουμε στη συνέχεια ενδεικτικά μερικές από τις αναφορές που αποτυπώνουν τις ασχολίες των γυναικών στο χώρο της οικογένειας και τις σχέσεις τους με το σύζυγο.

«Είχε παρέλθει η συνήθης του γεύματος ώρα ότε επανήλθεν εις την οικίαν του, όπου η παπαδιά επερίμενεν ανησυχούσα μη χαλάσει το φαγητόν... ευχαρίστησιν.» (ΚΝΛΑ':322). —«Παπαδιά, είπεν...το καλυμμαύχι και το ράσον μου. Υπήκουσεν εκείνη σιωπώσα και έφερεν εκ του κοιτώνος τα ζητηθέντα... Επρόσφερεν εν σιωπή το προσόψιον εις τον άνδρα της, εκείνος δε εσπογγίσθη, εφόρεσε το ράσον...» (ΚΝΛΑ':328-329).

«Οι γυναίκες άναψαν το μικρό λαδολύχναρο, για να στρώσουν τα σκουτιά του ύπνου. Να δώσουν ένα κομμάτι ψωμί στα μισοκοιμισμένα παιδιά» (ΚΝΛΒ':414).

«Η Γκουτίνα που ζύμωνε μπομπότα...κατόπι είδε τη Γκουτίνα,...κρατώντας ανοιχτά τα γεμάτα προζύμι δάχτυλά της» (ΚΝΑΒ':419).

«Όλη μέρα πάστρευε το σπίτι σφουγγάριζε τα πατώματα γυάλιζε τα μπρούτζινα σκεύη κι ασβέστωνα τα πεζούλια» (ΚΝΑΓ':87).

«Ο φιδές...που το 'φτιάχναν οι γυναίκες στρίβοντας με δεξιοτεχνία το ζυμάρι...» (ΚΝΑΓ':173).

«...Το κέφι τότε άναβε και καθώς τα χέρια δούλευαν με σβελλάδα το ζυμάρι άλεθαν και οι γλώσσες. Κι η καθημά έλεγε τις δικές της συνταγές...» (ΚΝΑΓ':176).

«Η Αριάγνη μαγειρεύε μωσαράκι λεμονάτο με πράσινες ελιές, τασιαστές» (ΚΝΑΓ':163).

Στις αντιρρήσεις και τη διαφωνία της συζύγου κας Γιορδάνη στην απόφαση του συζύγου της να παντρεύσει την κόρη τους με κάποιον αριστοκρατικής καταγωγής, ο σύζυγος προσπαθεί να της αφαιρέσει το λόγο.

«Σώπα γυναίκα...Σώπα εσύ, γλωσσού. Όλο και ξεπετιέσαι κει που μιλούν οι άλλοι». Στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσει η σύζυγος, ο σύζυγος τοποθετείται απαξιωτικά και απορριπτικά και δηλώνει την αμετάκλητη απόφασή του «Ορίστε κει στενοκεφαλιάς... Φτάνουν πια οι αντιλογίες σου: ο κόσμος να χαλάσει, η κόρη μου θα γίνει μαρκησία» (ΚΝΑΑ':387-388).

«Εκείνο το βράδυ, ο γέρο-Γκουντής ...φόρεσε το τρίχινο σκουφί του και τράβηξε κατά την πόρτα. Η γριά του-η Γκουντίνα-ξαφνιάστηκε.

- Πού πααίν'ς, Γκ'ντή;

- Δ'λειά σ'! της απάντησε ο άντρας. Κι η σκλάβα του κάμπου βουβάθηκε μπρος στην προσταγή του αφέντη της» (ΚΝΑΒ':414).

«Γυναίκα, τα παπούτσια μου» (Έκφραση-Έκθεση Α':20).

Όταν η επαγγελματική απασχόληση του Σιούλα του Ταμπάκου δεν αποφέρει οικονομικά έσοδα με συνέπεια η οικογένειά του να ζει στα όρια της φτώχειας, η γυναίκα του είτε από θυμό και ματαιώση είτε θέλοντας να μην τον στεναχωρήσει δεν συζητά μαζί του το θέμα. «Αυτονού δεν του 'πε τίποτα, μήτε τον κοίταξε στα μάτια, όλη τη βδομάδα» (ΚΝΑΓ':186). Απληροφόρητος καθώς ήταν, ένα βράδυ που γύρισε σπίτι και διαπίστωσε ότι τα παιδιά ήταν νηστικά, επιρρίπτει την ευθύνη στη γυναίκα του.

«- Και τ' άφησες έτσι τα παιδιά; Αυτή δεν μίλησε, καθόταν πάντα στην άκρη με το κεφάλι σκυμμένο.

- Και δεν έπαιρνες κατιτίς από το μπακάλη; Η γυναίκα σήκωσε μια φορά τα μάτια της και κοίταξε...Αυτός αγρίεψε:

- Τι δε μιλάς; Γιατί;...Σηκώθηκε κι έφυγε γρήγορα γρήγορα για να κρύψει τα δάκρυα που την έπνιξαν. Πιο πολύ για την αδικία τη δική του παρά για τη δυστυχία» (ΚΝΑΓ':187).

Η Αριάγνη, η οποία διαφωνεί με την ιδεολογικοπολιτική τοποθέτηση του συζύγου της, εκφράζει το θυμό της με σιωπή. «Η Αριάγνη αμίλητη τράβηξε από μπρος του το άδειο πιάτο. - Εσύ, κυρά τι λες; Την πείραξε ο Διονύσης. Η Αριάγνη τον κοιτούσε με τα μαύρα μάτια της και δεν έλεγε τίποτα. Μάτια που σε κοιτούνε και δε σαλεύουνε. Μάτια που μαλώνουνε» (ΚΝΑΓ':167).

Η μητέρα του Βιζυηνού αφηγομένη τη ζωή της αναφέρεται να λέει: «Ο θεός με τι-

μωρεί, γιατί δεν εστάθηκα άξια να προφυλάξω το παιδί που μ' έδωκε! Και εντρεπόμενα τον κόσμο και εφοβούμην τον πατέρα σου...ο πατέρας σου μ' εμπάλωνε καμιά φορά, γιατί σε παραμελούσα» (Νεοελ. Λογοτεχνία Γ':149-150). Στη συγκεκριμένη περίπτωση "το μάλωμα" γίνεται με στόχο τη διόρθωση μιας συμπεριφοράς της μητέρας προς το παιδί. Σε άλλες περιπτώσεις όμως, όπως π.χ. όταν ο σύζυγος υποψιάζεται κάποια εξωσυζυγική σχέση της συζύγου, το μάλωμα γίνεται για τιμωρία και φτάνει μέχρι και τον ξυλοδαρμό. «Η Γιαννούλα ήταν τίμια, αλλ' ο Μανώλης ήταν ζηλιάρης...Μετά την τελευταίαν φοβεράν σκηνήν, από την οποίαν η Γιαννούλα εβγήκε με μισήν πλεξίδα, με έν μάγουλον αιματωμένον, και με σχισμένον υποκάμισον» (ΚΝΛΒ':76). «...και παρουσιάζεται αιφνιδίως ο μαθητής μου, κρατών παχύτατον και ροζώδες ξύλον, με το οποίον εμέτρησε και τα ιδικά μου και της φιλιότης συζύγου του τα κόκκαλα.» (ΚΝΛΑ':309).

Ο φόβος, οι σιωπές και γενικότερα η αποδοχή του "άνδρα αφέντη" φαίνεται να συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το γεγονός ότι οι γυναίκες καταξιώνονται κοινωνικά μέσω του γάμου και της δημιουργίας οικογένειας όπως και με το γεγονός ότι ο άνδρας είναι το πρόσωπο που θα τις απελευθερώσει από τους περιορισμούς της γονεϊκής οικογένειας και θα τις «βγάλει στον κόσμο», όπως χαρακτηριστικά διηγείται η μητέρα του Βιζυηνού. «Ο μακαρίτης ο πατέρας σου...Ήθελε να με βγάλη και μένα στον κόσμο, για να χαρώ σαν πανδρευμένη, αφού κορίτσι δεν μ' άφηκεν η γιαγιά σου να χαρώ» (Νεοελληνική Λογοτεχνία:147).

Την αποδοχή της αυθεντίας και της εξουσίας του "άνδρα συζύγου και πατέρα" και γενικότερα τη συναίνεση προς τις αποφάσεις του οι γυναίκες προβάλλονται σε κάποιες περιπτώσεις να τη διαμεσολαβούν και να την επεκτείνουν στα παιδιά.

«- Μα ορίζεις εσύ τον εαυτό σου; επρόλαβε να ρωτήσει η Βιολάνταινα. -Τον ορίζω! -Όχι' ο πατέρας σου σε ορίζει' ο πατέρας σου ορίζει και μένα και το Νταντή και τη Νιόνια και όλους» (ΚΝΛΒ':104).

«Οι γυναίκες παρακολουθούσαν τις σκηνές από μακριά, χωρίς να μιλούν, μα, σαν ξεθύμαινε ο γέρος, μάλωναν κι αυτές το αγόρι με τη σειρά τους: -Γιατί μωρέ πεισματάρικο, δεν κάνεις το θέλημα του αφέντη σου, να ησυχάσει κι αυτός, να ησυχάσουμε κι εμείς από τα νεύρα του και τις φωνάρες του, που πάει να μας ξεμυαλίσει; Γιατί, μωρέ μωξιάτικο, δε λυπάσαι τη μάνα σου και τις αδερφές σου;» (ΚΝΛΒ':344).

Η κυρίαρχη αναπαράσταση για τη δυναμική των σχέσεων στο χώρο της οικογένειας αποτυπώνεται πολύ επιγραμματικά σε ένα κείμενο στο εγχειρίδιο Έκφραση-Έκθεση Α' σ.201 όπου τα μέλη της οικογένειας παίρνουν τη θέση και τη σημασία που έχουν για το κάθε άτομο τα δάχτυλα ενός χεριού.

Από τα παραπάνω πολύ ενδεικτικά παραδείγματα γίνεται σαφής η έμφυλη διάσταση της κατανομής εξουσίας και του καταμερισμού ρόλων στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας.

Μια ιδιαίτερα, βέβαια, σημαντική διάσταση και πτυχή της ζωής των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας είναι ο **μητρικός τους ρόλος**. Η έννοια και η φροντίδα τους για τα παιδιά είναι συνεχής και αδιάλειπτη παρά το ότι τα παιδιά στις περισσότερες των περιπτώσεων είναι στο τέλος περίπου της εφηβείας. Μαγειρεύει «φάγαμε ένα είδος κρέμας από κάστανα και σταφίδες που μας είχε ετοιμάσει η μητέρα» (ΚΝΛΓ':236). «Η Αριάγνη σηκώθηκε να ετοιμάσει το παλτό του Νίκου» (ΚΝΛΓ':163-164). «...τους πα-

σπατεύει τα κεφάλια. ... Έπειτα τους δίνει τέσσερις καραμέλες που της τις πρόσφερε χτες μια άλλη άρρωστη και τις φύλαξε... Κι η μητέρα όλο και ρωτά τις νοσοκόμες αν τα βλέπουν απ' το παλκόνι, όλο και ρωτά» (Έκφραση-Έκθεση Α':217). «...η μητέρα μου, βλέποντας πως κρύωνα, πρότεινε να μου δώσει, μ' όλο που δεν το συνήθιζα, λίγο τσάι» (Έκφραση-Έκθεση Α':246). Αγωνιά πάρα πολύ, όταν κινδυνεύει η υγεία και πολύ περισσότερο η ζωή τους, όπως προβάλλεται να διηγείται η Αριάγνη. «Πάει, το χάνω το παιδί, λέω μέσα μου. Βαστάτε της το κούτελο, τους λέω και πάω στα εικονίσματα. Έπεσα χάμω και χτυπούσα το κεφάλι στο πάτωμα» (ΚΝΛΓ':169). «Αργότερα πήγε σ' ένα νυχτερινό σχολείο κι η μάνα τού 'βαψε μια μπλε φόρμα που την έπλενε κάθε Σαββατόβραδο...» (ΚΝΛΓ':244). Είναι μεγαλόθυμες και συγχωρητικές. «Το βλέμμα της ανάβει, ύστερα γίνεται παγερό. Δε φτάνει ποτέ μέχρι το θυμό η μητέρα... Το βλέμμα της χαϊδεύει την πλάτη μου, μ' έχει κιόλας συγχωρέσει» (ΚΝΛΓ':228).

Ωστόσο, όταν βιώνουν προβλήματα στη συζυγική τους σχέση, προβάλλονται να στηρίζονται στα παιδιά, ιδιαίτερα στους γιους, στους οποίους μάλιστα ασκούν συναισθηματική πίεση. «Καημένο παιδί! Δεν το ξεύρεις πως ο πατέρας έχει τώρα και άλλη γυναίκα, πως εμάς δεν θέλει πια να μας γνωρίζει! Αν πας κι εσύ μαζί του, εγώ θ' αποθάνω! Το ξεύρεις;» (ΚΝΛΒ':31). Άλλοτε προβάλλονται να τους συμπεριφέρονται σκληρά π.χ.: Ο γιος ενθουμούμενος την αυστηρότητα και τη σκληρότητα της μητέρας του κατά την παιδική του ηλικία τη συνδέει με τις δυσκολίες και τις ματαιώσεις που η ίδια βίωσε. «...δεν κατάλαβα, όσο ήταν καιρός, τι υπέφερες τότε, και θέλησα να σ' εκδικηθώ.» (ΚΝΛΓ':297). Με εξαίρεση περιπτώσεις όπως οι παραπάνω, οι γυναίκες γενικά ως μητέρες προβάλλονται να είναι πολύ δοτικές, τρυφερές, γλυκές και υπερπροστατευτικές προς τα παιδιά τους. Η απουσία της προβάλλεται να έχει αρνητικές προεκτάσεις στην ψυχοσύνθεση των παιδιών και στις μεταξύ τους σχέσεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «Γι' αυτό τα αδερφάκια μεγάλωσαν σα να 'ταν ξένα μεταξύ τους, κι είχαν έτσι διαφορετικούς χαρακτήρες, που να μη μοιάζουν καν πως ήταν άνθρωποι με το ίδιο αίμα» (ΚΝΛΓ':446). Και αντίστροφα η μη απόκτηση παιδιών και η μη ικανοποίηση του “μητρικού ενστίκτου” στιγματίζει τις γυναίκες ως «στέρφες» και τις καθιστά δύστροπες. Παρόμοιες προεκτάσεις προβάλλεται να έχει για τις γυναίκες και η μη σύναψη γάμου ή η σύναψη γάμου σε ώριμη ηλικία. Όπως αναφέρεται, «Η δεύτερη γυναίκα του...μια κοκαλιάρα, του βγήκε στέρφα! Όλο το αντικαταστάει το μητρικό ενστίκτο μαζί με τη χολή της γεροντοκόρης, (σαν παντρεύτηκε...ήταν τριανταπεντάρα), χύθηκε πάνω στα δυο ορφανά» (ΚΝΛΓ':445-46).

Από το παραπάνω πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα όπως και με βάση άλλες πολλές αναφορές μέσα στα κείμενα διαφαίνεται και παράλληλα συνηρείται η παραδοσιακή κοινωνική αντίληψη ότι οι γυναίκες καταξιώνονται κοινωνικά και ολοκληρώνονται ως άνθρωποι μέσω του **γάμου και της απόκτησης παιδιών**.

Η διαπίστωση αυτή διαφαίνεται ακόμη μέσα από τις πολύ πρώιμες ευχές, μέλημα ή και αγωνία των γονιών να αποκαταστήσουν με γάμο τις κόρες τους. Σε ό,τι αφορά ειδικά τις μητέρες, προβάλλονται να προσπαθούν να ασκήσουν τα κορίτσια τους στο μελλοντικό οικιακό τους ρόλο. Βέβαια, το ζήτημα του γάμου των κοριτσιών, έτσι όπως προβάλλεται στα κείμενα, έχει πολλές ενδιαφέρουσες πτυχές που αφορούν την επιπρεπτικότητα της οικογένειας σχετικά με τις ερωτικές τους σχέσεις, τις συγκρούσεις που φτάνουν στα όρια της βίας, όταν η οικογένεια, κυρίως ο πατέρας και ο αδελφός, δεν εγκρίνουν

τις επιλογές των κοριτσιών, τις συναλλαγές και τις συμφωνίες του πατέρα για το γάμο τους, ερήμην των άμεσα ενδιαφερόμενων κοριτσιών και τέλος την κοινωνική πρακτική της προικοδότησής τους. Εξαιτίας μάλιστα της ευθύνης που προβάλλεται να φέρει η οικογένεια για τη διαφύλαξη της αγνότητας των κοριτσιών προ του γάμου όπως και της υποχρέωσης της προικοδότησής τους η γέννηση των κοριτσιών σε μια οικογένεια δεν αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη χαρά. «Η χαρά της οικογενείας, ότε εγενήθη άρρην, υπερέβη την συνήθως εκδηλουμένην εις τοιαύτας περιστάσεις, προς αδικαιολόγητον υποτίμησιν της αξίας των θηλέων» (ΚΝΛΑ':323). Ο Ανδρέας Λασκαράτος σ' ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενο του (ΚΝΛΑ':267-269), θίγει και καυτηριάζει πολλά από τα παραπάνω ζητήματα, έτσι όπως τα παρατηρεί και τα βιώνει στη γενέτειρά του την Κεφαλονιά. Ιδιαίτερα, μάλιστα, καυτηριάζει την κοινωνική πρακτική και συνήθεια των συμπατριωτών του να υποβάλλονται οι ίδιοι αλλά κυρίως να υποβάλλουν τα κορίτσια τους σε πολλές στερήσεις προκειμένου να συγκεντρώσουν χρήματα για την προίκα τους. Μιλώντας για το γάμο και την προίκα, αναφέρεται: «Ένας πατέρας, μία μάνα, ήθελε προτιμήσουνε κάθε άλλο δυστύχημα παρά ναν τους μείνει ένα θηλυκό στο σπίτι!...Ο γονής, για να πανδρέψει τη θυγατέρα του, νομίζει ναν του είναι συγχωρημένο να 'βγάλει το προικιό της έως μέσα από τα σπλάχνα της...» (ΚΝΛΑ':269).

Ενδεικτικά παραδείγματα:

Η Γυναίκα της Ζάκυθος χαϊδεύοντας και καμαρώνοντας την ομορφιά της μικρής κόρης της προβάλλεται να εύχεται:

«Μάτια μου, ψυχή μου, να γένεις καλή, να παντρευτείς...» (ΚΝΛΑ':251).

Στο απόσπασμα από το έργο "Η τιμή και το χρήμα", η μητέρα προβάλλεται να λέει στην κόρη:

«Ε Ρήνη, τι έπαθες σήμερα! Ανασηκώσου, μωρή κοπέλα! Με το νου πλουταίνει η κόρη, με τον ύπνο η ακαμάτρα... «Είναι μεσημέρι!» της εφώναξε άσπλαχνα η μάνα της: «σήκω! Πρέπει να το πάρεις μάθημα να σηκώνεσαι πρωί θα πας σε αντρός χέρια, και ανάθεμα δε θέλω να 'χω από τσου γαμπρούς μου» (ΚΝΛΒ':138). Στη συνέχεια, όταν η κόρη «χάνει τη νιότη της» και ο «υπαίτιος» αρνείται να την παντρευτεί, επειδή δεν του δίνουν την απαιτούμενη προίκα, η μητέρα προβάλλεται να τη χαρακτηρίζει «ανέμυαλη» και να βλέπει ως καταφύγιο και λύση «σύρε, κακομοίρα μου, κουρέψου σε κανένα μοναστήρι!» (σ.145).

Παρόμοια, στο "Στέλλα Βιολάντη", ο πατέρας «δέρνει» και τιμωρεί με εγκλεισμό την κόρη του, επειδή δεν εγκρίνει την ερωτική της σχέση. Η μητέρα διαμεσολαβεί και μέσα από τα λόγια της διαφαίνεται η υποταγή της στον άντρα σύζυγο και πατέρα. Συγκρούεται με την κόρη της και καταλήγει: «Εκατάλαβα' εσύ, παιδί μου, έχεις το διάολο μέσα σου!» (ΚΝΛΒ':106). Παρόμοια, στο "Γιούγκερμαν", (ΚΝΛΒ':405), η κοπέλα, «ύστερα από κάποιο κοριτσίστικο ολιόσημα», κάνει έναν εξαναγκαστικό αρραβώνα. Όταν αρνείται να προχωρήσει σε γάμο, ο οποίος μάλιστα θα στήριζε και θα έσωζε τα οικονομικά της γονεϊκής οικογένειας, βρίζεται χυδαία και χτυπιέται από τον αδελφό. (ΚΝΛΒ':408).

Παρά το γεγονός ότι τα κορίτσια προβάλλονται στα παραπάνω κείμενα να αντιδρούν στις αποφάσεις, τις επιθυμίες και στις προσδοκίες των οικείων τους, αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η εκδήλωση ερωτικών επιθυμιών από τα κορίτσια είναι κάτι το

απαγορευμένο και το κολάσιμο. Το ιδεατό πρότυπο της κοπέλας για γάμο και σπίτι είναι η νοικοκυροσύνη, η εργατικότητα και κυρίως η τιμιότητα. «Και ανάκουστη και αμελέτητη και δουλεύτρα. Ω να 'μουνα ελεύτερος!» (ΚΝΛΒ':141), ή, όπως αναφέρεται αλλού, «φιλήσχοι άνθρωποι που λαχταρούσαν ... μια γυναικούλα αφράτη να τους μαγειρεύει» (ΚΝΛΓ':438).

Με βάση τις αναφορές που υπάρχουν για τα κορίτσια στα κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας, η θέση τους στη γονεϊκή οικογένεια σκιαγραφείται περιθωριακή. Η γέννησή τους στην οικογένεια είναι σε μεγάλο βαθμό ανεπιθύμητη, οι παρεμβάσεις στην προσωπική τους ζωή ωμές και βίαιες και η μελλοντική ζωή τους συνδέεται άρρηκτα με τη σύναψη γάμου και τη δημιουργία οικογένειας. Δεν υπάρχουν αναφορές όπου γονείς να προσδοκούν οι κόρες τους να γίνουν επιστήμονες ή επαγγελματίες στην ενήλικη ζωή τους. Συνοπτικά και επιγραμματικά, η θέση τους στην ενήλικη ζωή προδιαγράφεται πανομοιότυπη μ' εκείνη της μητέρας τους.

Σε ό,τι αφορά τους άνδρες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, νομίζουμε ότι, μέσα από τα ενδεικτικά παραδείγματα που ήδη έχουμε παραθέσει για τη θέση των γυναικών, αναδεικνύονται οι δικαιοδοσίες και η εξουσία που απολαμβάνουν στο συγκεκριμένο χώρο είτε με την ιδιότητα του πατέρα είτε με την ιδιότητα του γιου.

Βέβαια, εκτός από τα συγκεκριμένα παραδείγματα που αποτελούν ιδιότυπες περιπτώσεις, τα κείμενα βρίθουν αναφορών με βάση τις οποίες αναδεικνύεται η εξουσιαστική θέση του άνδρα πατέρα και συζύγου στον οικογενειακό χώρο.

Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι πατέρες δεν ανταποκρίνονται στις ευθύνες και στις υποχρεώσεις του παραδοσιακού ρόλου του οικονομικού συντηρητή της οικογένειας, η σύζυγος αναλαμβάνει την οικονομική διάσταση του ρόλου του, ενώ η συμβολική του εξουσία παραμένει σχεδόν ανέπαφη.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

Ο πατέρας, καίτοι ηλικιωμένος παππούς, προβάλλεται παρεμβατικός και επικριτικός προς το γιο που καθυστερεί και δεν είναι αποτελεσματικός σχετικά με την έξωση του ενοικιαστή: «Θα νόμιζε κανείς πως ο πατέρας λυπότανε να τα βγάλει απ' το συρτάρι, κι ο παππούς τον περιγελούσε πως του βάλθηκε να κάνει συλλογή από εκτελεστά... Και τότε θύμωσε ο παππούς κι έμπηγε πάλι τη φωνή: «Κουτός, χαμένος, ανίκανος για καθετί» (ΚΝΛΒ':121-122). Ο θυμός και η επιθετικότητα του νεαρού εργάτη απέναντι στην αδικία και την προσπάθεια κλεψιάς του επιστάτη κατευνάζεται με την παρέμβαση του πατέρα: «Και γυρνώντας στο γιο του, με μάτι σκληρό: -Ισύ δ'λειά σ'! Τι ανακατέβ'σι; Δ'κόμ' δεν είν' του βιος; Τι μπαιν'ς στ' μέσ', δικεόρος;...Ο Νάσος υποταγμένος στη φωνή του πατέρα του, πέταξε με λύσσα το τσεκούρι πάνω στα ξύλα.» (ΚΝΛΒ':419).

Ένα κοριτσάκι εγκαταλελειμμένο, πεινασμένο και παγωμένο σε ένα δρόμο των Αθηνών τα τελευταία χρόνια της κατοχής συγκινεί ιδιαίτερα τη σύζυγο. Δεν τολμά, ωστόσο, να πάρει μια πρωτοβουλία ή απόφαση να το περιθάλψει. Η απόφαση είναι του συζύγου «Τη Χριστίνα την είχαν πνίξει τα δάκρυα —Το φτωχό, τ' ορφανό! Θα ξυλιάσει σε τούτη την παγωνιά, ψιθύρισε στο Μηνά. Μα δεν τολμούσε να του πει τίποτε άλλο -Τ' ορφανό, το φτωχούλι... το δυστυχισμένο μου πουλάκι. Ο Μηνάς στεκόταν ακόμα και δεν την τραβούσε να φύγουν. Έπειτα ...-Έλα μαζί μου στο σπίτι. Θα σου δώσω να φας» (ΚΝΛΓ':264-65).

Ένας επιπλέον δείκτης που αναδεικνύει την άνιση κατανομή εξουσίας ανάμεσα στα φύλα τόσο στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας όσο και στην ευρύτερη κοινωνία είναι, νομίζουμε, **οι ελευθερίες και τα δικαιώματα στα πλαίσια της προσωπικής ζωής**. Δηλαδή, οι ελευθερίες και τα δικαιώματα στην εκδήλωση ερωτικού πάθους και επιθυμίας, στην επιλογή συζύγου και, τέλος, στη συζυγική απιστία. Και στα τρία αυτά ζητήματα εκείνοι που προβάλλονται να έχουν περισσότερες ελευθερίες και δικαιώματα είναι βασικά οι άνδρες.

Η κοινωνική πρακτική σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες, σε ό,τι αφορά το ερωτικό συναίσθημα αλλά και το γάμο, αναμένεται να ανταποκρίνονται αλλά ωστόσο να μην παίρνουν πρωτοβουλίες, διαφαίνεται συχνά από τη χρήση των ρημάτων π.χ.

«Είτα, ηγάπησε μίαν Τουρκοπούλαν, καθώς έλεγαν, τήν έκλεψεν... την εβάπτισε και την ενυμφεύθη» (Νεοελληνική Λογοτεχνία:161). Παράλληλα, οι άνδρες προβάλλονται να συζητούν με άλλα πρόσωπα για τον έρωτά τους. «-Τι σου 'λεγε; -Για τον έρωτά του. -Για ποιάν; - Για μια κοπέλα, απ' το εργοστάσιο» (ΚΝΛΓ':242).

Όταν απορρίπτονται ως ερωτικοί σύντροφοι κι ως μελλοντικοί σύζυγοι, προβάλλονται να πληγώνεται ο εγωισμός τους και να επιμένουν: «Αυτός όμως, κινημένος από πληγωμένο εγωισμό, το 'βαλε πείσμα να την ξανακαταχήσει» (ΚΝΛΒ':406).

Τέλος, οι άνδρες είναι που προβάλλονται να εγκαταλείπουν την οικογένειά τους για χάρη μιας άλλης ερωτικής συντρόφου (ΚΝΛΒ':31&76) και (ΚΝΛΓ':245-246).

Η κατανομή ρόλων, η δυναμική της σχέσης μεταξύ των συζύγων όπως και οι εξωσυζυγικές περιπέτειες των ανδρών περιγράφονται από τον Εμμ. Ροϊδη σ' ένα αυτοσαρκαστικό και ειρωνικό κείμενο (ΚΝΛΑ':346).

- Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου

«Μικρογραφία της ρωμαϊκής κοινωνίας αποτελεί η οικογένεια. Ήταν οργανωμένη με αυστηρότητα και τάξη. Αρχηγός με όλες τις εξουσίες στα χέρια του ήταν ο πατέρας. Σ' αυτόν υπάκουαν όλοι. Ακόμα και εάν κάποιο μέλος της οικογένειας διακρινόταν κοινωνικά, ήταν υποχρεωμένο να υπακούει στον πατέρα. Κύρια ασχολία του αρχηγού της οικογένειας ήταν να επιβλέπει τους δούλους στην καλλιέργεια των κτημάτων. Στις υποχρεώσεις του ήταν η ανατροφή των παιδιών σύμφωνα με τα ρωμαϊκά ήθη, ώστε να γίνουν καλοί πολίτες και ανδρείοι στρατιώτες. Σημαντική ήταν και η θέση της ρωμαίας γυναίκας στην οικογένεια. Επέβλεπε όλες τις οικιακές εργασίες και συμμετείχε ενεργά σ' όλες τις εκδηλώσεις και τις συναναστροφές μέσα και έξω από το σπίτι. Δεν ήταν αποκλεισμένη στο γυναικωνίτη, όπως συνέβαινε στην Ελλάδα» (σ.178,179).

Σχολιασμός

Η μελέτη και η ανάλυση των εγχειριδίων των Αρχαίων, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας από την άποψη του καταμερισμού των ρόλων και της κατανομής εξουσίας στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας μας οδηγεί στα ακόλουθα βασίμα συμπεράσματα:

- το κυρίαρχο πρότυπο και μοντέλο οικογένειας είναι το πατριαρχικό. Ο καταμερισμός ρόλων και η κατανομή εξουσίας προβάλλονται να προσδιορίζονται σαφέστατα από το φύλο και σ' ένα δεύτερο επίπεδο από την ηλικία. Συνήθως οι ηλικιωμένοι και ενήλικες άνδρες, δηλαδή ο παππούς και ο πατέρας, έχουν μεγαλύτερη εξουσία σε σχέση με τους νεότερους. Ωστόσο, οι άνδρες, ανεξάρτητα από την ηλικία, επιβάλλουν σιωπές, τιμωρίες

ή παίρνουν αποφάσεις για τις συζύγους και τις κόρες τους.

- σε κατάσταση χηρείας ή εγκατάλειψης λόγω δημιουργίας άλλης σχέσης του συζύγου προβάλλονται να περιέρχονται κυρίως οι γυναίκες. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές, όπως και σ' εκείνες που ο σύζυγος είναι άεργος, μέθυσος ή χαρτοπαίχτης, αναπτύσσουν μια δυναμική και αποτελεσματική παρέμβαση. Διαφαίνεται δηλαδή ότι οι γυναίκες ως άτομα διαθέτουν ικανότητες οι οποίες συρρικνώνονται ή ακυρώνονται απέναντι στην οικονομική αλλά κυρίως τη συμβολική δύναμη και εξουσία του άντρα αφέντη.

- στη μία και μοναδική περίπτωση που γυναίκα προβάλλεται να έχει μια επαγγελματική απασχόληση, να είναι γλύπτρια, και να ασχολείται με κάτι έξω και πέρα από τον παραδοσιακό ρόλο της νοικοκυράς και της μητέρας, σκιαγραφείται πολύ αρνητικά, μια που η ίδια προβάλλεται ως μια ιδιότυπη και διαταραγμένη προσωπικότητα και δολοφονεί το σύζυγό της, ο οποίος «έβαλε τάξη στη ζωή της Ιζαμπέλας, στην εμφάνισή της, στη δουλειά της» (ΚΝΛ Γ':195).

- σε ό,τι αφορά ειδικά τα κορίτσια, το ζήτημα της παρθενιάς, του γάμου με προξενίο και της προίκας θίγεται σε πολλά κείμενα και προβάλλεται να αποτελεί τη βασική αιτία περιορισμών, όπως και συγκρούσεων των υπόλοιπων μελών της οικογένειας με εκείνα.

Γενικά και επιγραμματικά, σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με τη θέση των φύλων στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, τα εγχειρίδια παρουσιάζουν μια εντελώς παρωχημένη και ως ένα μεγάλο βαθμό ξεπερασμένη και αναχρονιστική πραγματικότητα. Η διαπίστωση αυτή ισχύει κυρίως για τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών στα οποία υπάρχουν συχνές αναφορές και περιγραφές της καθημερινής ζωής στο χώρο της οικογένειας.

Βέβαια, τα περισσότερα από τα κείμενα είτε έχουν γραφεί σε παλαιότερες εποχές είτε αναφέρονται σε αναμνήσεις και περιγραφές βιωμάτων της παιδικής ηλικίας των συγγραφέων με συνέπεια να απεικονίζουν την πραγματικότητα της εποχής στην οποία αναφέρονται και στην οποία η θέση των γυναικών ήταν όντως όπως την περιγράφουν και μερικοί, όπως π.χ. ο Ροΐδης και ο Λασκαράτος αλλά και ο Παπαδιαμάντης στη "Φόνισσα", ο καθένας τους με τον ιδιαίτερο του τρόπο, πλοκή και λογοτεχνικό ύφος δημοσιοποιούν και έμμεσα καταγγέλλουν. Οι γυναίκες χρειάστηκε να καταβάλουν ιδιαίτερες προσπάθειες μέσω πολύχρονων συλλογικών αγώνων προκειμένου να απεγκλωβιστούν από την περιθωριακή και υποδεέστερη αυτή κοινωνική τους θέση. Το να συντηρείται σε τόσο μεγάλη έκταση από τα επίσημα σχολικά εγχειρίδια είναι, νομίζουμε, προβληματικό σε μια εποχή που η ισότητα των φύλων έχει κατοχυρωθεί, η βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα των μαθητών και των μαθητριών είναι διαφορετική και η προσπάθεια επίτευξης ουσιαστικής ισότητας ανάμεσα στα φύλα προβάλλεται να απασχολεί την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Παρά τη σημασία που παρουσιάζουν τα κείμενα για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και παρά την τεκμηριωμένη από τους ειδικούς λογοτεχνική τους αξία, τα συγκεκριμένα κείμενα νομίζουμε ότι λειτουργούν ανασταλτικά σε ό,τι αφορά την εξάλειψη των παραδοσιακών στερεοτύπων των φύλων. Οπωσδήποτε, είναι θετικό ότι τα περισσότερα κείμενα συνοδεύονται από ερωτήσεις προβληματισμού ή προτάσεις εργασιών σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών κατά την εποχή στην οποία αναφέρονται, όπως θα δούμε παρακάτω στην ενότητα για τις καλές πρακτικές. Οι συζητήσεις και γενικά η επεξεργασία των θεμάτων που συνοδεύουν τα κείμενα είναι καθοριστικής σημασίας

και σπουδαιότητα στο βαθμό που δεχόμαστε ότι τα παραδοσιακά κοινωνικά στερεότυπα αναφορικά με τον καταμερισμό των ρόλων και την κατανομή εξουσίας με βάση το φύλο στο χώρο της οικογένειας έχουν πολλαπλές αρνητικές προεκτάσεις και για τα δύο φύλα αλλά ιδιαίτερα, βέβαια, για τις γυναίκες.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Όσα ακολουθούν στη συνέχεια αποτελούν μια προσπάθεια εμπλουτισμού των ερωτήσεων που συνοδεύουν τα κείμενα, οριοθέτησης των στόχων των συζητήσεων όπως και προτάσεις για δραστηριότητες ή αναζήτηση και χρήση πρόσθετου υλικού. Έτσι, στα πλαίσια της ενασχόλησης με την οπτική του φύλου κατά την εκπαιδευτική διαδικασία οι εκπαιδευτικοί ενδεικτικά να επικεντρώνονται στους ακόλουθους στόχους:

α) στην αποδόμηση της κυρίαρχης αντίληψης ότι ο οικογενειακός ρόλος των γυναικών αποτελεί «φυσική» προέκταση και συνέπεια του βιολογικού τους φύλου. Η επισήμανση των σχετικών αναφορών, έτσι όπως αποτυπώνονται στα κείμενα, η ένταξή τους στο ιστορικοκοινωνικό τους πλαίσιο και η σύγκρισή τους με σημερινά δεδομένα αναδεικνύει την κοινωνική κατασκευή των σχετικών απόλυτων οριοθετήσεων οι οποίες, βέβαια, μετεξελίσσονται αργά αλλά σταθερά στο πέρασμα του χρόνου,

β) στην ανάδειξη της ανάγκης αναπροσαρμογής και διεύρυνσης των ρόλων των φύλων στο χώρο της οικογένειας στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Μιας μικρής εμβέλειας έρευνα σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες στο να συμβιβάσουν τις απαιτήσεις του επαγγελματικού και οικογενειακού τους ρόλου μπορεί να συμβάλει σ' αυτό,

γ) στην ανάδειξη της αξίας της οικιακής εργασίας των γυναικών τόσο στο μικροεπίπεδο της οικογένειας, όσο και στο μακροεπίπεδο της κοινωνίας, έτσι ώστε να μην θεωρείται ως αυτονόητη και δεδομένη προσφορά,

δ) στην παρουσίαση και ανάπτυξη συζήτησης στην τάξη αναφορικά με νέες μορφές και μοντέλα οικογένειας που υπάρχουν σήμερα: μονογονεϊκές λόγω χηρείας ή διαζυγίου, οικογένειες και με τους δύο συζύγους άτομα καριέρας, το μοντέλο αντιστροφής ρόλων: ο σύζυγος για παικίους λόγους, όπως π.χ. ανεργία, ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και η σύζυγος έχει εξωοικιακή εργασία. Οι περιπτώσεις αυτές αναδεικνύουν ότι ο τίτλος/ιδιότητα του άνδρα οικογενειάρχη έχει υποστεί αλλαγές.

Σε ό,τι αφορά το θέμα των ερωτικών σχέσεων, θα είναι, νομίζουμε, ενδιαφέρον οι εκπαιδευτικοί, αξιοποιώντας ως αφορμή τις σχετικές αναφορές των κειμένων, να συζητούν στην τάξη το συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι άλλωστε ένα ζήτημα που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τα αγόρια και τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας. Στο πλαίσιο των συζητήσεων είναι δυνατό να ζητούνται οι εμπειρίες των μαθητών και των μαθητριών αναφορικά με το περιεχόμενο και τη συχνότητα ανταλλαγής «διαφυλικών πειραγμάτων» ή να αποτυπώνονται οι αντιλήψεις τους αναφορικά με το ποιο από τα δύο φύλα αναμένεται να παίρνει την πρωτοβουλία στη σύναψη μιας ερωτικής σχέσης. Είναι δυνατό ακόμη να συζητούν ευρύτερα το ζήτημα της «διπλής ηθικής» σε ό,τι αφορά την ερωτική ζωή των ανδρών και των γυναικών τόσο πριν όσο και μετά το γάμο αναδεικνύοντάς το ως άμεση συνέπεια και απόρροια της ανδροκεντρικής δομής της κοινωνίας.

Ειδικότερα για το θέμα της επιλογής του/της συζύγου και τη σύναψη γάμου οι εκπαιδευτικοί μπορούν να επισημαίνουν τις σχετικές αναφορές στα κείμενα και να σχολιάζουν

ομοιότητες και αλλαγές με τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα με στόχο να αναδείξουν την κοινωνική κατασκευή των σχετικών ζητημάτων π.χ. προξενιό, προίκια, παρθενιά κλπ. και την αλλαγή τους στην πορεία του χρόνου.

Προτεινόμενο υλικό

Στο πλαίσιο επιδίωξης των παραπάνω στόχων οι εκπαιδευτικοί μπορούν:

- να αξιοποιήσουν το εγχειρίδιο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή της Γ΄ Γυμνασίου, ειδικά μάλιστα το Μέρος Α,

- να αξιοποιήσουν τις σχετικές ασκήσεις από το «Βιβλίο/εγχειρίδιο για τους/τις εκπαιδευτικούς» που έχει εκπονηθεί στο πλαίσιο του Προγράμματος,

- να αναθέσουν σε μια ομάδα μαθητών και μαθητριών να αναθεωρημένο και ισχύον με βάση το ν. 1329/83 «Οικογενειακό Δίκαιο», να παρουσιάσουν στην τάξη βασικές διατάξεις του και να γίνει σχετική συζήτηση,

- να κάνουν αναζητήσεις στο διαδίκτυο μέσω μιας από τις μηχανές αναζήτησης google, yahoo κτλ. ή στις ιστοσελίδες ερευνητικών κέντρων, όπως π.χ. ΕΚΚΕ, χρησιμοποιώντας “λέξεις-κλειδιά”, όπως π.χ. “καταμερισμός οικογενειακών ρόλων”, “οικογενειακά πρότυπα”, “οικονομική διάσταση του οικιακού ρόλου των γυναικών” κτλ., όπου συνήθως προσφέρεται πλούσιο υλικό. Αναζητήσεις, ακόμη, μέσω του διαδικτύου στον ημερήσιο τύπο (οι περισσότερες εφημερίδες σήμερα προσφέρονται on-line), όπου συχνά δημοσιεύονται σχετικές έρευνες και μελέτες,

- να αξιοποιήσουν σχετικό υλικό που προσφέρεται στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.2. Τα φύλα στη δημόσια/κοινωνική ζωή

Οι τομείς της δημόσιας κοινωνικής ζωής για τους οποίους γίνονται συχνές αναφορές στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων είναι τρεις: ο τομέας της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, ο τομέας των επιστημών και της τέχνης και τέλος ο τομέας της εργασίας. Και οι τρεις συγκεκριμένοι τομείς διαχρονικά αλλά σε μεγάλο βαθμό και συγχρονικά προβάλλονται να ανδροκρατούνται. Έτσι, οι άνδρες προβάλλονται να κατέχουν τις θέσεις εξουσίας στην πολιτική και μέσα από το αξίωμα του βασιλιά, του αυτοκράτορα και γενικότερα του ηγέτη να ποδηγετούν τους λαούς, να έχουν την ευθύνη της επιβίωσής τους, της υπεράσπισης των συμφερόντων τους και γενικότερα της προόδου και της ευημερίας τους.

Εκτός από το χώρο της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, οι άνδρες είναι που προβάλλονται να έχουν δραστηριοποιηθεί και να έχουν συμβάλει διαχρονικά στη δημιουργία και στην εξέλιξη της επιστήμης, της τέχνης και γενικότερα του πολιτισμού.

Ο τομέας της παραγωγής και της οικονομίας επίσης προβάλλεται να ανδροκρατείται, μια που οι άνδρες, άλλοτε άμεσα και ρητά και άλλοτε έμμεσα, αναφέρεται ότι εργάζονται και, όταν γίνονται αναφορές σε επαγγέλματα χειρωνακτικά ή διανοητικά, αυτά αποδίδονται σε άνδρες.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- Αρχαία

Σε ό,τι αφορά τα εγχειρίδια των Αρχαίων το γεγονός ότι οι δημιουργοί των κειμένων

που περιέχουν, σε συνδυασμό με την προσφώνηση «Ω άνδρες» που συνοδεύει κάθε δημόσιο λόγο, αναδεικνύουν, νομίζουμε, εμμέσως πλην σαφώς, την κυριαρχία των ανδρών και παράλληλα τον αποκλεισμό των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα.

Άλλη ένδειξη αποτελεί, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο προσδιορισμός της ταυτότητας των ατόμων από το όνομα του πατέρα. Μια επιπλέον σημαντική ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι στην Αντιγόνη οι υποψίες για την παραβίαση της διαταγής του Κρέοντα στρέφονται αποκλειστικά σε άνδρες, μια που εκείνοι κυρίως είναι που παίρνουν θέση στις δημόσιες υποθέσεις και ζητήματα και που, όπως λέει ο Κρέοντας, έχουν εκφράσει διαφωνίες και αντιρρήσεις στις αποφάσεις του και έχουν παραβεί διαταγές του, αφότου ανέλαβε την εξουσία «Τι λες; Ποιος άνδρας τόλμησε μια τέτοια πράξη;» (σχ.245) και συνεχίζει «αλλά ταυτα και πάλοι πόλεως άνδρες μόλις φέροντες ερρόθουν εμοι κρυψη, κάρα σείοντες, ουδ' υπό ζυγω λόφον δικαίως είχαν, ως στέργειν εμε» (σχ.289-292).

Παρουσιάζουν, νομίζουμε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την οπτική του φύλου οι στίχοι με τα λόγια του Κρέοντα, όταν πληροφορείται ότι το άτομο που παραβίασε τη διαταγή του είναι μία γυναίκα, η Αντιγόνη. «Η νυν εγώ μεν ουκ ανήρ, αύτη δ' ανήρ, ει ταυτ' ανατί τηδε κείσεται κράτη» (σχ.484-485). «εμου δε ζωντος ουκ άρξει γυνή» (σχ.525). «κουτοι γυναικος ουδαμως ησηπτεά κρεισσον γαρ, είπερ δει, προς ανδρός εκπεσειν, κουκ αν γυναικων ήσσονες καλοίμεθ' αν» (σχ.678-680). Το ξέσπασμα και ο θυμός του Κρέοντα, δηλαδή, γίνεται ιδιαίτερα έντονος, επειδή, εκτός από την παρακοή και τη μη συμμόρφωση στις βασιλικές του αποφάσεις και διαταγές, έχει παραβιαστεί και η απόφασή του ως άνδρα. Από τα λόγια του και τη γενικότερη τοποθέτησή του διαφαίνεται ότι η πράξη της Αντιγόνης εκλαμβάνεται όχι απλά ως ανυπακοή στις αυθαίρετες αποφάσεις της εξουσίας αλλά και ως αντίδραση και αμφισβήτηση της κυριαρχίας των ανδρών και των αποφάσεών τους στο δημόσιο χώρο. Κάτι πέρα και έξω από τα κοινωνικά δεδομένα και ισχύοντα για τις γυναίκες στην κλασική Αθήνα. Δεδομένα που εκφράζονται μέσα από το πρότυπο της Ισμήνης «Αλλ' εννοειν χρη τουτο μεν γυναιχ' ότι εφουμεν, ως προς άνδρας ου μαχουμένα'» (σχ.61-62). Αξίζει, νομίζουμε, να αναφερθεί εδώ ότι, παρόλο που η συγκεκριμένη τραγωδία προσφέρεται για συζητήσεις και προβληματισμό αναφορικά με τη θέση της γυναίκας στην κλασική Αθήνα, ωστόσο στο εγχειρίδιο δεν εμπεριέχονται σχετικές ερωτήσεις ή προτάσεις.

Εκτός από την Αντιγόνη στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, η μοναδική φορά που γυναίκες προβάλλονται να έχουν μια παρουσία και εμπλοκή στο δημόσιο χώρο είναι στο εγχειρίδιο Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι, όπου προβάλλονται συλλογικά να έχουν μια αποτελεσματική παρέμβαση στην έκβαση της σύγκρουσης μεταξύ δημοκρατικών-ολιγαρχικών στην Κέρκυρα (Ιστορία κεφ.74, παρ.2, σ.315). Συνοδεύεται μάλιστα από σχετικό σχόλιο και ερώτηση (σ.317- 318).

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι στο εγχειρίδιο Ανθολόγιο αρχαϊκής και λυρικής ποιήσης ανθολογούνται και ποιήματα της λυρικής ποιήτριας Σαπφούς που αποτελούν ένα λόγο και μια παρουσία γυναίκας στη δημόσια ζωή στον αρχαίο κόσμο.

- Νέα Ελληνικά

Στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών οι διαπιστώσεις αναφορικά με την παρουσία και τη δραστηριοποίηση των ανδρών στο δημόσιο χώρο και την παντελή σχεδόν απουσία των γυναικών είναι περίπου πανομοιότυπες με εκείνες των Αρχαίων.

Οι θέσεις της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, άσχετα από τις αλλαγές στην επωνυμία τους διαχρονικά, ρήγας, βασιλιάς, αυτοκράτορας, ηγεμόνας, στρατηγός, πρόεδρος δημοκρατίας, πρωθυπουργός, δήμαρχος, διπλωμάτης, βουλευτής κατέχονται κυρίως από άνδρες. Έτσι, στα κείμενα υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές, όπως π.χ. Κων/νος Παλαιολόγος, δήμαρχοι, άρχοντες, στρατηγοί (ΚΝΛΑ :64-66), Μέγας Αλέξανδρος (ΚΝΛΑ :124), βασιλιάς (ΚΝΛΑ :375), Πρόεδρος Δημοκρατίας (ΚΝΛΒ :348), βουλευτές (ΚΝΛΓ :359). Ο ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης, Αριστομένης (ΚΝΛΑ :438).

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι σχεδόν αποκλειστικά οι άνδρες προβάλλονται να συζητούν για πολιτικά ή κοινωνικά ζητήματα, να είναι μέλη συλλογικών ομάδων παρέμβασης, να φυλακίζονται για τις ιδέες τους, να έχουν κοινωνικά οράματα και στόχους. «ο Τζην Ντεμπς... Δούλεψε θερμαστής στις ατμομηχανές...μπήκε στην τοπική οργάνωση της αδελφότητας των θερμαστών σιδηροδρόμων, τον βγάλαν γραμματέα κι ύστερα γύρισε ολόκληρη τη χώρα σαν οργανωτής...Τους έκανε να λαχταράνε τον κόσμο που εκείνος λαχταρούσε, έναν κόσμο όπου όλοι ήσαν αδέρφια και μοιραζόντουσαν ίσες ευκαιρίες.» (ΚΝΛΓ :437).

«Την απεργία εγώ την οργάνωσα...Σηκωθήκαμε και πήγαμε στο Συνδικάτο να δούμε τι θα κάνουμε...-Για σταθείτε, είπε ο ξένος. Μπορεί να είμαι καινούριοφερμένος, μα την ιστορία του εργατικού κινήματος στον τόπο σας θαρρώ πως την ξέρω...» (ΚΝΛΓ :165-166).

(Οι ταμπάκηδες) «Και πολιτική δε μιλούσανε-δεν είχανε με ποιον να τσακωθούνε, γιατί 'ταν όλοι τους σφόδρα βενιζελικοί...Ψήφιζαν πάντοτε και το βενιζελικό υποψήφιο δήμαρχο και τους βενιζελικούς επιτρόπους στο μητροπολιτικό ναό» (ΚΝΛΓ :183).

«Το είχε καταλάβει από την πρώτη στιγμή πως ήταν νεοναζιστές, καθισούχασε τον εαυτό του ο Βαγγέλης... Τα γεγονότα θα δείξουν τι μπορεί να κάνει ο Ράιμ, είπε ο Κρίστιαν με στόμφο... και συνέχισε με τον τρόπο της διακήρυξης. Σχεδιάζω μια Ευρώπη δυνατή από την Πετρούπολη στο Γιβραλτάρ κι απ' το Δουβλίνο στην Αθήνα» (ΚΝΛΓ :368).

«Θυμάσαι τότε επί Φαρούκ, που κανείς δεν τολμούσε να κατεβεί στο δρόμο για να μαζέψουμε υπογραφές στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης. Ο Σάββας έκανε την αρχή...Άλλους τους πιάσανε. Δυο φάγαν απέλαση, θυμάσαι;» (ΚΝΛΓ :155).

Φοιτητές, επίσης, προβάλλονται να συζητούν, να διαφωνούν, να προβληματίζονται όπως και να συμμετέχουν σε διαδήλωση ως μέλη της οργάνωσης "Αργώ" στο ομώνυμο μυστήριο του Γ. Θεοτοκά. (ΚΝΛΒ :347-361).

Ενώ υπάρχουν πολλές αναφορές για προβληματισμό και εμπλοκή των ανδρών όλων των ηλικιών και όλων των κοινωνικών στρωμάτων στα κοινά, αναφέρεται μία και μοναδική περίπτωση για τις γυναίκες. Η περίπτωση αφορά την εμπλοκή και την ενεργό συμμετοχή φοιτητριών στην Αντίσταση στην περίοδο της κατοχής. Συμμετέχουν μάλιστα σε μια πορεία διαμαρτυρίας στη διάρκεια της οποίας μια φοιτήτρια σκοτώνεται. (ΚΝΛΓ :235-239).

Στον τομέα της επιστήμης, της τέχνης και του πολιτισμού αναφέρεται μία και μόνο γυναίκα γλύπτρια, η Ιζαμπέλα Μόλναρ, η οποία, όπως ήδη είπαμε παραπάνω, παρουσιάζεται ως διαταραγμένη προσωπικότητα. Για τους άνδρες και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση και εξέλιξη του πολιτισμικού γίγνεσθαι υπάρχουν συχνές αναφορές με χαρακτηριστικό παράδειγμα την κηδεία του φιλοσόφου Βολταίρου, με αφορμή την οποία γίνεται αναφορά στην προσφορά του ίδιου όπως και άλλων φιλοσόφων στην ανθρωπότητα. (ΚΝΛΑ :155).

Η κυριαρχία άλλωστε των ανδρών στο χώρο της τέχνης δηλώνεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην ενότητα “Ποσοτική ανάλυση” από την ανθολόγηση λογοτεχνικών έργων τους όπως και από την επιλογή καλλιτεχνικών δημιουργημάτων τους για την εικονογράφηση των εγχειριδίων.

Ο επαγγελματικός τομέας και γενικά ο τομέας της παραγωγής και της οικονομίας, έτσι όπως προβάλλεται στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, ανδροκρατείται επίσης. Οι άνδρες είναι κυρίως που προβάλλονται να εργάζονται και να ασκούν ένα ευρύ φάσμα επαγγελμάτων τόσο παραδοσιακά χειρωνακτικά όσο και διανοητικά και υψηλού κοινωνικού γοήτρου και κύρους. Αντίθετα, οι γυναίκες, όπως έχει ήδη αναφερθεί, προβάλλονται να εργάζονται κυρίως κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, οπότε «ξενοδοιλεύουν» ή ασχολούνται με τη μοδιστρική. Αναφέρονται, επίσης, σε ελάχιστες, βέβαια, περιπτώσεις, να εργάζονται στην εκπαίδευση, δηλαδή να ασκούν ένα επάγγελμα πολύ παραδοσιακό για το φύλο τους και τέλος αναφέρεται μία γυναίκα γλύπτρια. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι οι άνδρες είναι άτομα για τα οποία αναφέρεται ότι απουσιάζουν ολημερίς από τον οικιακό χώρο λόγω εργασιακής απασχόλησης, που φεύγουν ή επιστρέφουν στο σπίτι από χώρους εργασίας, που αναζητούν εργασία ή που μεταναστεύουν είτε στο εσωτερικό της χώρας είτε στο εξωτερικό για εργασιακούς λόγους. Επιπλέον, είναι τα άτομα για τα οποία αναφέρεται ότι κατέχουν θέσεις εξουσίας και λήψης απόφασης στον εργασιακό χώρο. Έτσι, στον πρωτογενή τομέα (χειρωνακτικά επαγγέλματα) αναφέρεται ότι είναι «τα αφεντικά» και στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες), είναι «διευθυντές». Σε ό,τι αφορά ειδικά το χώρο της εκπαίδευσης, η Διεύθυνση των σχολείων προβάλλεται να είναι κυρίως ευθύνη των ανδρών. Το ίδιο και η διδασκαλία και η έρευνα στα Πανεπιστήμια.

Στη συνέχεια παραθέτουμε ενδεικτικά μερικά από τα επαγγέλματα που οι άνδρες και οι γυναίκες προβάλλονται να ασκούν.

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ τεύχος

Άνδρες:

τσαγκάρης (σ.58), ζωογάρτης, ταμπάκης (σ.342), χαλκιάς ή σιδερούργος (σ. 371), καθηγητής πανεπιστημίου (σ.343), ιατρός (σ.56).

Γυναίκες:

παραμάνη (σ.110), πλύστρα (σ.28,312), υφάντρα (σ.29), υπηρέτρια (σ.386-387).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ τεύχος

Άνδρες:

ξυλουργός (σ.511), εργολάβος (σ.288), έμπορος (σ.103,107), δάσκαλος (σ.123), υπομοίραρχος (σ.122), αξιωματικός (σ.358), διευθυντής τράπεζας (σ.396), διοικητής στρατού (σ.334) κτλ.

Γυναίκες:

υπηρέτρια (σ.107), οικονόμος σπιτιού (σ.541-546), νοσοκόμα (σ.380), δασκάλα (σ.123).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ τεύχος

Άνδρες:

σιδεράς (σ.217), ταβερνιάρης, πρωτομάστορας (σ.223), φαρμακοποιός (σ.170), γιατρός (σ.170,260 κ.ά.), δικηγόρος (σ.347), μαθηματικός (σ.356), δάσκαλος (σ.430), δικαστής (σ.219), στρατοδίκης (σ.320), αστυφύλακας (σ.156).

Γυναίκες:

ράφτρα, παραδουλεύτρα (σ.173), πλύστρα (σ.294), υπηρέτρια (σ.417), καμαριέρα (σ.382), φιλόλογος (σ.342), μακιγιέζ (σ.120), γλύπτρια (σ.191), διευθύντρια βιοτεχνίας (σ.318), διευθύντρια σχολείου (σ.356).

- Έκφραση- Έκθεση Α΄ τεύχος

Άνδρες:

λυκειάρχης (σ.54), δικαστής (σ.121), επιχειρηματίας (σ.42), διευθυντής του Υπουργείου (σ.42), γυμνασιάρχης (σ.215).

Γυναίκες:

διευθύντρια σχολείου (σ.215), φιλόλογος (σ.223), καθηγήτρια γυμνασίου (σ.230), βοηθός αρχαιολόγου (σ.277).

- Έκφραση- Έκθεση Β΄ τεύχος

Άνδρες:

δημοσιογράφος (σ.33), διευθυντής της Σχολής Τυφλών (σ.32), Πρωθυπουργός (σ.39), πυροσβέστης (σ.44), οδηγός φορτηγού (σ.46), καθηγητής Πανεπιστημίου (σ.112), πολιτικός (σ.83), Διευθυντής Εταιρείας (σ.115), λογιστής (σ.115), ηλεκτρολόγος (σ.116), κριτικός τέχνης (σ.188), δικηγόρος (σ.204), Υπουργός Παιδείας (σ.204), πρεσβευτής (σ.204).

Γυναίκες:

Κυβερνήτης διαστημοπλοίου (σ.14), δασκάλα αστροναύτισσα (σ.44), καθηγήτρια φιλόλογος (σ.89).

- Γλωσσικές ασκήσεις

Άνδρες:

πρύτανης, υπουργός, διευθυντής και διοικητής Τράπεζας (σ.16), αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης (σ.19), σκηνοθέτης (σ.53), πρόεδρος, πρωθυπουργός, δικηγόρος (σ.108), καμεραμάν (σ.146), βουλευτής (σ.153), δήμαρχος (σ.155), δάσκαλος (σ.156), διπλωμάτης (σ.102).

Γυναίκες:

ηθοποιός (σ.146).

- Ιστορία

Στα εγχειρίδια της Ιστορίας η παρουσία και η κυριαρχία του ανδρικού φύλου σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής είναι σχεδόν απόλυτη. Οι θέσεις στην πολιτική εκτελεστική εξουσία ανδροκρατούνται, μια που οι άνδρες με την ιδιότητα του βασιλιά, του αυτοκράτορα, του στρατηγού και γενικά του ηγέτη εξουσιάζουν, κηρύττουν και διεξάγουν πολέμους, οδηγούν τους λαούς σε περιλαμπρες νίκες ή γίνονται αιτία για καταστροφικές ήττες, υπογράφουν συμφωνίες και συνθήκες, τις οποίες άλλοτε τηρούν και άλλοτε αθετούν κτλ.

Οι μοναδικές γυναίκες που αναφέρονται σε θέσεις πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας είναι η βασίλισσα Ζηνοβία (Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου: 227) και η Ίντιρα Γκάντι (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη: 353). Συγκεκριμένα, η Ζηνοβία αναφέρεται ότι υπήρξε βασίλισσα του εφήμερου βασιλείου της Παλμύρας (267-273 μ.Χ.). Σύμφωνα με το εγχειρίδιο, διέθετε πολλές ικανότητες, ήταν δραστήρια και είχε φιλόδοξα και μεγαλόπνοα σχέδια και στόχους σχετικά με την ανασυγκρότηση του κράτους των Σελευκιδών. Η Ίντιρα Γκάντι, πρωθυπουργός της Ινδίας, εικονίζεται σε μια φωτογραφία να μιλάει σε ομάδα Ινδών.

Δεν υπάρχουν άλλες αναφορές στην προσωπικότητα ή στο έργο της. Σε ό,τι αφορά τον ευρύτερο χώρο της πολιτικής, μνημονεύεται η Ρόζα Λούξεμπουργκ (1870-1919) ως μία από τα αρχηγικά στελέχη μιας επαναστατικής ομάδας με την επωνυμία Σπαρτακιστές. Ωστόσο, αποσιωπάται εντελώς ο προβληματισμός και τα επιχειρήματα που ανέπτυξε και γενικά η δράση της για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών. (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη: 142).

Σχετικά με την εμπλοκή και την ενεργό συμμετοχή των Ελληνίδων σε κρίσιμες για το έθνος ιστορικές στιγμές, υπάρχουν δύο δισέλιδα παραθέματα. Το πρώτο αφορά τη συμμετοχή των Ελληνίδων στον πόλεμο του '40. (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη: 248). Το δεύτερο αναφέρεται στα βασανιστήρια και την εκτέλεση δύο Ελληνίδων, της Ηλέκτρας Αποστόλου και της Ηρώς Κωνσταντοπούλου από τους Γερμανούς κατακτητές την εποχή της Αντίστασης. (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη: 284).

Αναφέρεται ακόμη ότι οι γυναίκες στη Μινωική Κρήτη είχαν μια σημαντική θέση και παρουσία στο δημόσιο χώρο, μια που είχαν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στη θρησκεία, συμμετείχαν σε επικίνδυνα αθλήματα, σε κυνηγετικές εξορμήσεις μαζί με τους άνδρες και είχαν μια κοινωνική θέση εφάμιλλη με εκείνη των ανδρών.

Ωστόσο, οι πολύχρονοι διεκδικητικοί και συλλογικοί αγώνες των γυναικών τόσο στο διεθνή όσο και στον ελλαδικό χώρο για κατοχύρωση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως π.χ. πρόσβαση στην εκπαίδευση, καλύτερες συνθήκες εργασίας και ίση αμοιβή για ίση προσφορά εργασίας, δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις εθνικές εκλογές και στις εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης, αποσιωπώνται σχεδόν εντελώς από τα εγχειρίδια της Ιστορίας. Υπάρχουν κάποιες σύντομες και αποσπασματικές αναφορές για τα:

α) πολιτικά δικαιώματα των γυναικών π.χ. στο Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (σ.32), όπου αναφέρεται ότι «εκτός από τις διάφορες κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις στο πρόγραμμα του Σ.Κ.Α. προβάλλονται για πρώτη φορά αιτήματα που αφορούν στα δικαιώματα της γυναίκας» και στην ίδια σελίδα σε παράθεμα παρουσιάζεται απόσπασμα από το πρόγραμμα του Σ.Κ.Α., όπου ανάμεσα στις διεκδικήσεις και στους στόχους του συμπεριλαμβάνεται και το δικαίωμα των γυναικών να διορίζονται υπάλληλοι του κράτους και η καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Στη σελίδα 289 του ίδιου εγχειριδίου υπάρχει μία φωτογραφία γυναικών που ψηφίζουν στις μυστικές εκλογές του Π.Ε.Ε.Α. για την ανάδειξη μελών του Εθνικού Συμβουλίου. Επίσης, στο ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου, το οποίο παρατίθεται σε παράθεμα, αναγράφεται «Άρθρο 5: Όλοι οι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά και αστικά δικαιώματα» (σ.290).

β) την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας π.χ. στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (σ.171) αναφέρεται: «Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργατών στην κλωστούφαντουργία, την καπνοβιομηχανία και τη βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων» και στο Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (σ.390) υπάρχουν δύο φωτογραφίες: η πρώτη από μία διαδήλωση γυναικών για εξίσωση των μισθών τους με εκείνους των ανδρών και η άλλη παρουσιάζει μια γυναίκα σε μη παραδοσιακό για το γυναικείο φύλο επάγγελμα, ηλεκτρολόγο.

Αξίζει ίσως να σημειώσουμε εδώ ότι σε αντίθεση με την αποσπασματικότητα που δίνονται πληροφορίες για την πορεία, τις διεκδικήσεις και τις κατακτήσεις του γυναικείου κινήματος μέσα στο χρόνο, μία ολόκληρη ενότητα είναι αφιερωμένη στη μαγεία και το

κυνήγι των μαγισσών κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Το κείμενο συνοδεύεται από φωτογραφίες μαγισσών όπως και από παράθεμα με απόσπασμα από το δαιμονολογικό εγχειρίδιο της Ιεράς Εξέτασης, το οποίο αποτελεί ένα λίβελο εναντίον των γυναικών. Βέβαια το “κυνήγι των μαγισσών” όπως και το απόσπασμα από το δαιμονολογικό εγχειρίδιο αποτελούν μια ιστορική αλήθεια. Ωστόσο, η επιλογή να παραλείπονται κείμενα με τις θέσεις που υποστήριζαν οι γυναίκες κατά καιρούς στην πορεία των αγώνων τους και να εμπεριέχεται ένας λίβελος εναντίον τους είναι, νομίζουμε, προβληματική.

Στα κεφάλαια που εμπεριέχονται στα εγχειρίδια της Ιστορίας και των τριών τάξεων του Λυκείου και αναφέρονται στη θεμελίωση και ανάπτυξη της επιστήμης, της τέχνης και γενικά του πολιτισμού στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας οι γυναίκες είναι σχεδόν εντελώς απύσες. Οι φιλόσοφοι, οι οικονομολόγοι, οι μουσικοί, οι σκηνοθέτες, οι ζωγράφοι, οι λογοτέχνες, Έλληνες και αλλοδαποί, στους οποίους γίνεται αναφορά είναι βασικά άνδρες. Οι μοναδικές γυναίκες που αναφέρονται στο εγχειρίδιο Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη είναι οι ηθοποιοί Κατίνα Παξινού (σ.421), οι Ελένη Παπαδάκη και Μαρίκα Κοτοπούλη (σ.479), η χαράκτρια Βάσω Κατράκη (σ.512) και η Πηνελόπη Δέλτα (σ.480) ως συγγραφέας παιδικών βιβλίων. Αν κατά το Μεσαίωνα οι γυναίκες που τόλμησαν να αρθρώσουν δημόσια λόγο χαρακτηρίστηκαν “μάγισσες” και καταδικάστηκαν, αν κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα δεν υπήρχαν, λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού τους, γυναίκες λογοτέχνες, ζωγράφοι ή φιλόσοφοι κτλ. ή δε μας είναι ακόμη γνωστές, αποτελεί, νομίζουμε, ιστορική ανακρίβεια να μην αναφέρονται γυναίκες που από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής έχουν να επιδείξουν μια καλή παρουσία στη ζωγραφική, στη λογοτεχνία και γενικά στην πολιτιστική ζωή τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες.

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει αβίαστα η διαπίστωση της αποσιώπησης των γυναικών από το ιστορικοπολιτισμικό γίγνεσθαι. Έτσι τα εγχειρίδια Ιστορίας του Γενικού Λυκείου προβάλλουν ελάχιστα τις γυναίκες ως “δρώντα υποκείμενα” ακόμα και σε εποχές που είναι ιστορικά τεκμηριωμένο ότι υπήρξαν. Έτσι π.χ. δε γίνεται καμία αναφορά στην εμπλοκή και στη δράση της Μαντώ Μαυρογένους, της Μπουμπουλίνας και της Αιμ. Υψηλάντη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του '21. Στις διανοούμενες γυναίκες του μεσοπολέμου όπως π.χ. η Ρόζα Ιμβριώτη, η Μαρία Σβώλου, η Αύρα Θεοδοροπούλου κτλ. σε Ελληνίδες λογοτέχνες όπως π.χ. στη Διδώ Σωτηρίου, στην Έλλη Αλεξίου κτλ.

Σε ό,τι αφορά, λοιπόν, τα εγχειρίδια Ιστορίας, το μήνυμα που μεταβιβάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες κατά τη φοίτησή τους στο Γενικό Λύκειο, είναι ότι οι γυναίκες διαχρονικά αποστασιοποιημένες και αμέτοχες από τα δρώμενα στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό γίγνεσθαι, αποτελούσαν τον άμαχο πληθυσμό, τα γυναικόπαιδα. Ανεπιφύλαχτα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση των εγχειριδίων της Ιστορίας του Γενικού Λυκείου ισχύει η επιγραμματική διαπίστωση Βρετανίδων φεμινιστριών ιστορικών σχετικά με τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της ιστορίας: history ⇒ his-story.

Σχολιασμός

Η απουσία των γυναικών από τη δημόσια κοινωνική ζωή, η αποσιώπηση της συμβολής τους στο κοινωνικό, οικονομικό, ιστορικό γίγνεσθαι διαχρονικά, έτσι όπως αποτυπώνεται στην επίσημη σχολική γνώση, είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει τη φεμινιστική προβληματική και έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες. Στις σχετικές μελέτες υποστηρίζεται ότι

η αποσιώπηση της συμβολής των γυναικών στην ανάπτυξη και εξέλιξη των επιστημών, της τέχνης κλπ. και γενικότερα η απουσία τους ως δρώντων υποκειμένων στη δημόσια ζωή, διαχρονικά συνδέεται αιτιακά με την ανδροκεντρική δομή και διάρθρωση της κοινωνίας, η οποία αντανακλάται και ταυτόχρονα συντηρείται μέσα από τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της επίσημης σχολικής γνώσης. Αναλυτικότερα, υποστηρίζεται ότι οι άνδρες, ως το φύλο των προνομίων και της εξουσίας διαχρονικά, έχουν καταγράψει την εμπειρία, τα επιτεύγματα και τη συμβολή του ανδρικού φύλου στην εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας. Αντίθετα, η συμβολή και η συνεισφορά των γυναικών απαξιώθηκε εξαιτίας της γενικότερης κοινωνικής απαξίωσης του φύλου τους, δεν καταγράφηκε και «χάθηκε» μαζί με εκείνες στο πέρασμα του χρόνου. Έτσι, στα πλαίσια μιας «διορθωτικής προσπάθειας», γυναίκες επιστήμονες αλλά και άνδρες από διάφορους επιστημονικούς τομείς, όπως της ιστορίας, της τέχνης και των θετικών επιστημών, προσπαθούν να αναδείξουν και να καταστήσουν «ορατές» γυναικείες μορφές που, υπερβαίνοντας τους κοινωνικούς για το φύλο τους επικαθορισμούς και απαγορευτικές συνθήκες, δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της τέχνης, της πολιτικής και των επιστημών. Προσπαθούν, δηλαδή, να αναδείξουν ότι η απουσία και η αποσιώπηση της δράσης και της συμβολής των γυναικών στους διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής δεν είναι αντικειμενική και έγκυρη αλήθεια αλλά μια μεροληπτική υπέρ του ανδρικού φύλου κοινωνική κατασκευή.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στα πλαίσια παρεμβάσεων, σε ό,τι αφορά την απουσία και την αποσιώπηση των γυναικών από τους διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να:

- επισημαίνουν και να σχολιάζουν το συγκεκριμένο ζήτημα και προκειμένου για παλαιότερες εποχές, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι., να το συνδέουν αιτιακά με την κοινωνική θέση των γυναικών και τον αποκλεισμό τους από δημόσια κοινωνικά αγαθά και από βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως π.χ.: τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση και τα πολιτικά δικαιώματα στην εκάστοτε ιστορικοκοινωνική περίοδο,
- αναδεικνύουν γυναικείες μορφές που, υπερβαίνοντας τους κοινωνικούς για το φύλο τους επικαθορισμούς, αποκλεισμούς και απαγορευτικές συνθήκες, δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της τέχνης, της επιστήμης και της πολιτικής διαχρονικά αλλά και ιδιαίτερα από τον 19^ο αι. και εξής,
- αναδεικνύουν την εμπλοκή και τη δράση των γυναικών, επώνυμων και ανώνυμων, σε ιστορικά γεγονότα και στους αγώνες των λαών για ανεξαρτησία και ελευθερία,
- συζητούν για τους διεκδικητικούς αγώνες που χρειάστηκε να κάνουν οι γυναίκες για βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης μέσα από την κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες και τους τύπους της εκπαίδευσης, την κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων (εκλέγειν και εκλέγεσθαι) όπως και για την ισότητα ευκαιριών στους χώρους εργασίας (ίση αμοιβή για ίση προσφορά εργασίας). Παράλληλα, να παρουσιάζουν στην τάξη και να συζητούν για τις γυναίκες που πρωτοστάτησαν στους διεκδικητικούς αγώνες του γυναικείου φύλου στο διεθνή αλλά ιδιαίτερα βέβαια στον ελλαδικό χώρο, όπως π.χ.: η Καλλιρρόη Παρρέν, η Αύρα Θεοδωροπούλου κ.ά.,
- προβάλλουν και να συζητούν για την παρουσία, τη δράση και γενικότερα για τις κατακτήσεις των γυναικών στη δημόσια ζωή, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα.

Προτεινόμενο υλικό

Για την υλοποίηση των προτεινόμενων παρεμβάσεων υπάρχει και έντυπο και ηλεκτρονικό σχετικό υλικό. Παραθέτουμε ενδεικτικά:

Έντυπο Υλικό

- Αβδελά, Ε. & Ψαρρά, Α. (1997) (επιμ). *Σιωπηρές Ιστορίες*: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση. Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Βασιλείου, Σ. (2005). *Γυναίκες Ηπειρώτισσες. Ξαφνιάσματα της φύσης*. Τιμητικό Λεύκωμα. Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η γυναίκα της αντίστασης*. Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς.
- Βερβενιώτη, Τ. (2003). *Διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Κάρλο Αργκάν, Τζούλιο (1999) *Η μοντέρνα τέχνη*. Μιφρ. Παπαδημήτρη Λίνα. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών.
- Μίσιου, Α. (1999). «Γυναίκες και πολίτες στην Κλασική Αθήνα» στο *Το φύλο των Δικαιωμάτων*, (Πρακτικά Συνεδρίου), Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, σ.31-41.
- Παρετζόγλου, Α. (2005). *Η Ελλάδα είναι Γυναίκα*. Αθήνα, εκδ. Λιβάνη. Πρόκειται για ένα λεύκωμα με φωτογραφίες και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα για σύγχρονες Ελληνίδες που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής.

Προκειμένου για το ηλεκτρονικό υλικό, όπως ήδη έχει αναφερθεί προηγουμένως, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν έντυπο (σκαναρισμένο) υλικό που προσφέρεται στο CD-ROM και στην ιστοσελίδα του Προγράμματος αναφορικά με γυναίκες που έχουν δραστηριοποιηθεί και διακριθεί σε διάφορους τομείς της επιστήμης και της τέχνης ή που ασκούν μη παραδοσιακά για το φύλο τους επαγγέλματα. Μπορούν, ακόμη, να αναζητήσουν επιπλέον υλικό μέσω των ιστοσελίδων που εμπεριέχονται στο CD-ROM και στην ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.3. Αναπαράστασεις των φύλων

Οι γυναίκες και οι άνδρες, στα εγχειρίδια του Γεν. Λυκείου που αναλύσαμε, εκτός από μέλη οικογενειών ή δημόσια και “επώνυμα πρόσωπα” με τις κατά φύλο διαφοροποιήσεις, έτσι όπως τις παραθέσαμε στις προηγούμενες ενότητες, προβάλλονται και ως άτομα που διαθέτουν χαρακτηριστικά προσωπικότητας. Μια προσπάθεια ταξινόμησης των χαρακτηριστικών προσωπικότητας, που οι άνδρες και οι γυναίκες προβάλλονται να διαθέτουν ή αναμένεται να διαθέτουν, αναδεικνύει σαφέστατα δύο εντελώς διαφορετικά και αντιθετικά προφίλ.

Τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που αποδίδονται στα φύλα αντικατοπτρίζουν και ταυτόχρονα συντηρούν την κυρίαρχη συλλογική στερεοτυπική διχοτομία με τις γυναίκες αδύναμες, όμορφες, στοργικές, υπομονετικές κτλ., και τους άνδρες σωματώδεις, δυναμικούς, γενναίους και ανδρείους. Τα αντιθετικά αυτά προφίλ προσωπικότητας προδιαγράφουν σε μεγάλο βαθμό τις αντιδράσεις των ανδρών και των γυναικών σε έντονα φορτισμένες συναισθηματικές καταστάσεις είτε χαράς είτε λύπης. Έτσι, οι γυναίκες προβάλλονται περισσότερο εκδηλωτικές, ενώ οι άνδρες είτε είναι είτε προτρέπονται να είναι εγκρατείς.

Οι έντονες αυτές εκδηλώσεις λύπης αναδεικνύουν, νομίζουμε, την κοινωνική επιπρεπτικότητα της εκδήλωσης συναισθημάτων από τις γυναίκες, την ευαισθησία του χαρα-

κτήρα τους αλλά και τους ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με τα πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος. Έτσι, παράλληλα και ταυτόχρονα με το μοιρολόι για την κακή και άσχημη μοίρα των αποθανόντων, φαίνεται να θρηγούν και τη δική τους ζωή και μοίρα.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις γυναίκες, κυρίαρχη θέση έχει η ομορφιά και η φροντίδα για την εξωτερική εμφάνιση για την οποία γίνονται λεπτομερείς περιγραφές. Οι λεπτομερείς περιγραφές για την ωραία και επιμελημένη εξωτερική εμφάνιση, κάτι που πολύ σπάνια γίνεται για τους άνδρες, συμβάλλουν στη συντήρηση της κυρίαρχης αντίληψης ότι οι γυναίκες είναι ή αναμένεται να είναι φιλάρεσκες.

- Αρχαία

Σημαντική και κυρίαρχη φιγούρα στα αρχαία κείμενα που διδάσκονται στο Λύκειο είναι φυσικά η Αντιγόνη, στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή. Μέσα από τα λόγια και κυρίως τις πράξεις της αναδεικνύεται μία θαρραλέα, δυναμική και αποφασιστική προσωπικότητα. Δε διστάζει να θέσει τη ζωή της σε κίνδυνο και τελικά να θυσιάσει χάριν της αδελφικής αγάπης και της προσήλωσης σε ηθικές αξίες. Αντιμετωπίζει με θάρρος και γενναιότητα τον Κρέοντα. Δεν τον εκλιπαρεί να αναθεωρήσει την εισηγμένη απόφαση και διαταγή του και να της χαρίσει τη ζωή. Παρόλη τη γενναιότητα, το θάρρος και την τόλμη απέναντι στην αυθαιρεσία της εξουσίας δε χάνει τη γυναικεία της ιδιότητα. Έτσι, οδεύοντας προς το θάνατο, μοιρολογεί τη νιότη της και την ακύρωση των ονείρων της για το συζυγικό έρωτα, την απόκτηση παιδιών και τη δημιουργία οικογένειας. Ωστόσο, ο θρήνος και το μοιρολόι της δε δείχνουν αδυναμία. Αντίθετα, τονίζουν τη δύναμη και το θάρρος της, επειδή ακριβώς είχε προοπτικές γάμου, και μάλιστα βασιλικού, είχε όνειρα για δημιουργία οικογένειας, τα οποία θυσιάζει στο βωμό των αξιών και των πιστεύω της. Γενικά, η Αντιγόνη είναι μια γυναικεία φιγούρα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας που παρεκκλίνει και υπερβαίνει τα κυρίαρχα στην κλασική Αθήνα κοινωνικά πρότυπα και αντιλήψεις για τις γυναίκες. Τα κυρίαρχα πρότυπα της εποχής για τις γυναίκες δηλώνονται τόσο μέσα από το λόγο του Κρέοντα όσο και της Ισμήνης. Δηλώνονται επίσης μέσα από τη σιωπηλή πορεία της Ευρυδίκης στην αυτοκτονία. Είναι ενδιαφέρον, νομίζουμε και αξίζει να σημειωθεί ότι η αυτοκτονία στις τραγωδίες είναι μια διεξοδος και μια λύση που υιοθετείται κυρίως από τις γυναίκες σε καταστάσεις έντονης θλίψης.

- Νέα Ελληνικά

Τα πρότυπα που προβάλλονται στα κείμενα των Νέων Ελληνικών είναι βέβαια πάρα πολλά. Έτσι μια προσπάθεια ταξινόμησης των χαρακτηριστικών που τους αποδίδονται και προβάλλονται να έχουν, συναντά ιδιαίτερες δυσκολίες. Χωρίς να υποστηρίξουμε ότι εξαντλούμε το θέμα, θα παραθέσουμε ενδεικτικά παραδείγματα με τα πλέον συνήθη και συχνά αποδιδόμενα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και περιγραφές των γυναικών και των ανδρών.

Έτσι, πολύ συχνά στα κείμενα οι γυναίκες προβάλλονται και περιγράφονται ως όμορφες, με φροντισμένη και ωραία εξωτερική εμφάνιση, σεμνές, ταπεινές, υπερευαίσθητες, περιποιητικές και υποχωρητικές στα γύρω τους άτομα. Κλαίνε συχνά είτε λόγω πένθους είτε λόγω ματαίωσης ή μη εκδηλούμενου θμού. Σε δύσκολες καταστάσεις συνήθως φοβούνται και πανικοβάλλονται.

Ένα χαρακτηριστικό και μια τάση που αποδίδεται κατ' αποκλειστικότητα στις

γυναίκες είναι ότι πιστεύουν σε δεισιδαιμονίες και προλήψεις και συχνά προβάλλονται να καταφεύγουν σε μεταφυσικές πρακτικές προκειμένου να επιτύχουν κάτι που επιθυμούν.

Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις που σκιαγραφούνται ως αποφασιστικές και δυναμικές. Τα χαρακτηριστικά αυτά προκειμένου για τα κορίτσια εκδηλώνονται σε περιπτώσεις που υπερασπίζονται τις επιλογές τους σχετικά με την προσωπική τους ζωή και συγκεκριμένα την επιλογή συντρόφου (π.χ. Στέλλα Βιολάντη) ή την προσωπική αξιοπρέπεια και τιμή (π.χ. Η Τιμή και το Χρήμα σ.148, όπου η απάντηση της Ρήνης στον Αντρέα). Προκειμένου για τις ώριμες και έγγαμες γυναίκες η δυναμικότητά τους εκδηλώνεται σε περιπτώσεις που προβάλλονται να αναλαμβάνουν την ευθύνη οικονομικής στήριξης της οικογένειας κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, όπως ήδη αναφέρθηκε στην ενότητα για τα φύλα στην ιδιωτική ζωή.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τεύχη Α',Β',Γ' - Έκφραση- Έκθεση τεύχη Α',Β',Γ' - Γλωσσικές ασκήσεις.

Γυναίκες - Ομορφιά - εξωτερική εμφάνιση

- «Για ιδές θάμα κι αντίθαμα που γίνεται στον κόσμο,

Τέτοια πανώρια λυγερή να σέρνει ο πεθαμένος!» (ΚΝΛΑ':26).

- «και θα αναπαυτεί με παιδιά και με γυναίκες ωραίες και παρθένες» προβάλλεται να λέει ο Μωάμεθ ο Κατακτητής στους συμπολεμιστές του προκειμένου να τους εμψυχήσει πνεύμα αυτοθυσίας κατά τη μάχη (ΚΝΛΑ':65).

Αυτό που ολοκληρώνει έναν ιππότη και αποτελεί το αποκορύφωμα της επιτυχίας και ευτυχίας του είναι να συναντήσει μια βασιλοπούλα που «να είναι από τις πιο ομορφότερες και τις πιο τέλειες παρθένες... της οικουμένης» (ΚΝΛΑ':376).

- «Ω, ήταν ωραία τη στιγμή εκείνη! Το πάθος της εχρωμάτισε, της εξωγόννησε (αναφέρεται για τη Στέλλα στο: Στέλλα Βιολάντη) το κατάλευκο πρόσωπο... και για μια στιγμή, η κόρη έλαμψε με την πρώτη της ομορφιά» (ΚΝΛΒ':105).

- «Η ηρώιδα αυτή με το μικροσκοπικό κορμί και τα ωραία μεγάλα μάτια.» (ΚΝΛΒ':405).

- «βλέποντας εκείνη τη λεπτούλα, τη χαριτωμένη» (ΚΝΛΒ':543).

- «Όμορφη, έξυπνη και δραστήρια γυναίκα...Μόνο τα πόδια...ήταν άσπρα και χυτά, λες αυτά να είχαν διαφυλάξει στο ακέραιο, συγκεντρωμένη την ομορφιά της.» (ΚΝΛΓ':318-319).

- «Ύστερα η Χάρη ωραία πολύ κι απροσποίητη κράτησε το γέρο» (ΚΝΛΓ':360).

- «Το όμορφο γλυκό της πρόσωπο είχε μείνει απείραχτο από τον χρόνο» και «Μια κοπέλα έπαιζε βιολοντσέλο ντυμένη κι αυτή με φράκο. Ανάερη σαν νύμφη με μακριά ίσια ξανθά μαλλιά» (ΚΝΛΓ':352).

- «Υπάρχει όμως μια κομψότητα και μια χάρη στο μεσαίο δάχτυλο, που τελικά με έπεισε να το χρησιμοποιήσω ως μητέρα. ...ήταν οι κόρες...λεπτές και ονειροπόλες» (Έκφραση- Έκθεση Α':201).

Δεισιδαιμονίες - προλήψεις - γιαιτροσόφια

- Η κοντέσσα Βαλέραϊνα με διάφορα κατασκευάσματα (γιατροσόφια) ανακουφίζει ή γιαιτρεύει ποικίλες παθήσεις (ΚΝΛΒ':107-118).

- «Η Τακούη... αναποδογύριζε τα φλυτζάνια του καφέ να τους πει την τύχη τους, αράδιαζε χιλίες δύο συνταγές για τον έρωτα και την καλλονή, για το πώς λύνονται τα μάγια των ξελογιασμένων αντρών και πώς γεννιέται τ' αρσενικό παιδί» (ΚΝΛΓ':174).

- «Η γιαγιά, δεν παραδεχόταν καμιά αρρώστια εκτός από το μάτι. Ακόμα κι όταν μας έπιαναν ελώδεις, φώναζε την κόνα Αγγελικώ να μας ξεβασκάνει... Άναβε λιβάνι και διάφορα βότανα και φτερά και δέρματα και κόκαλα ερπετών και πουλιών στο μπρούτζινο θυματό, κι άρχιζε τα ξόρκια της» (ΚΝΛΓ':176-177).

Εκδηλώσεις φόβου & πανικού, ματαίωσης, και σεμνότητας

Η Γκουντίνα, ακούγοντας τη λογομαχία πατέρα και γιου, αναφέρεται ότι «έτρεξε λαφιασμένη σαν άκουσε το σαματά. Έπαιζαν ανήσυχα τα τρομαγμένα μάτια της. Πάλευε η ανάσα στ' αχαμό της στήθος» (ΚΝΛΒ':419). Η Αριάγνη, καίτοι δυναμική, πανικοβάλλεται μπροστά στην ακατάσχετη αιμορραγία της κόρης της από τη μύτη. «Πάει, το χάνω το παιδί, λέω μέσα μου. Βαστάτε της το κούτελο, τους λέω και πάω στα εικονίσματα... Κάνω έτσι κι όταν είδα τη λεκάνη γεμάτη στα μισά, μου ήρθε σαν τρέλα» (ΚΝΛΓ':169).

Η Σιούλαϊνα κλαίει από ματαίωση για την όλη στάση του συζύγου της σχετικά με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, όπως και για την ευθύνη που της αποδίδει για την έλλειψη ειδών διατροφής πρώτης ανάγκης για τα παιδιά «Δε μας δίνει πια, είπε με ταπεινοφροσύνη σα να 'φταιγε αυτή... Σηκώθηκε κι έφυγε γρήγορα για να κρύψει τα δάκρυα που την έπνιξαν. Πιο πολύ για την αδικία τη δική του παρά για τη δυστυχία» (ΚΝΛΓ':187).

Με σεμνότητα επίσης δέχονται τα γλυκόλογα του συζύγου «Έτσι δεν είναι πριγκιπέσσα μου;... Εκείνη, μαζεμένη και ντροπαλή όπως ήταν, απασχολημένη συνεχώς με τα οκτώ παιδιά της, γύριζε και του χαμογελούσε καλοκάγαθα, χωρίς να μιλάει» (ΚΝΛΓ':176).

Άνδρες:

Η λεβεντιά στην κυριολεξία και μεταφορικά είναι ένα από τα συνήθη χαρακτηριστικά της περιγραφής των ανδρών. Αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τον αντίποδα της ομορφιάς που αποδίδεται στις γυναίκες. Έτσι οι άνδρες περιγράφονται ως γενναίοι ή προβάλλονται να επιδίδονται σε γενναίες πράξεις ή σε πράξεις αυτοθυσίας συχνά υπερβαίνοντας τα όριά τους. Οι άνδρες, ακόμη, προβάλλονται να είναι αυστηροί και σκληροί. Ολιγόλογοι και ψύχραιμοι σε δύσκολες καταστάσεις. Εμφορούνται από ιδέες και ιδανικά. Έχουν αυταμίες όπως για το ποτό, τη χαρτοπαίξια και το κυνήγι με αρνητικές για την οικογένειά τους προεκτάσεις. Ως αγόρια και ως έφηβοι, όταν συγκρούονται με το οικογενειακό τους περιβάλλον, επαναστατούν και το εγκαταλείπουν.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- «Ο εικοσιπεντάχρονος Κ.Π., πριν από λίγες μέρες, έκανε το πρώτο άλμα ελεύθερης πτώσης με αλεξίπτωτο, κερδίζοντας το στοίχημα που έβαλε με τον εαυτό του, όταν πριν από πέντε χρόνια έχασε το πόδι του σε ατύχημα, ενώ υπηρετούσε τη θητεία του...» (Έκφραση-Έκθεση Β':15).

- «Με ένα χέρι ο ποδοσφαιριστής Σ. διαπρέπει στα γήπεδα!» (Έκφραση-Έκθεση Β':17).

- «... νεαρός τυφλός βούτηξε με αυτοθυσία στα παγωμένα νερά για να σώσει το συνάδελφό του που, πριν λίγο, είχε πέσει στη θάλασσα. Δεν τα κατάφερε, όμως, και ο ίδιος γλίτωσε τον πνιγμό χάρη σ' έναν περαστικό νεαρό που τον ανέσυρε» (Έκφραση-Έκθεση Β':32).

- «Εντυπωσιακή απόδραση κρατουμένου με ελικόπτερο» (Έκφραση-Έκθεση Β':37).
- «Ο σοβιετικός πυροβόστης Λεονίντ Τελιάντικωφ, επικεφαλής μιας «αποστολής αυτοκτονίας», αγωνίστηκε ηρωικά επί τρεις ώρες αγνοώντας τον κίνδυνο που διέτρεχε η ζωή του...» (Έκφραση-Έκθεση Β':44).

- «Ο ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης ...προπάντων δε άνθρωπος λιγομίλητος» (ΚΝΛΑ':438).

- «Ο καινούριος τσιφλικάς του Κιριλάρ-Ο Πήτερ Χατζηθωμάς-ήταν από κείνους τους Ρωμιούς που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Αγγλία. Λεβεντάνθρωπος πενηντάρης, διατηρημένος εξαισία από την υγιεινή ζωή και τον αθλητισμό των Αγγλοσαξόνων» (ΚΝΛΒ':415).

- «...δε θ' αποχωριζόταν στιγμή το θείο, θα τον κρατούσε πάντα κοντά του, αν όχι για τίποτ' άλλο, τουλάχιστο για την καλή του καρδιά. Αλήθεια! τι λεβεντάνθρωπος αυτός ο θείος!» (ΚΝΛΒ':545).

- «Ο Πάρις, μικρανιψιός του πατέρα της, ένα ψηλό Επονιτάκι σωστός λεβεντονιός, ταίφιη τον φώναζαν όλοι...» (ΚΝΛΓ':320).

- «Τον πατέρα μας τον έβλεπα πολύ σπανίως· ήταν υπερήφανος, αυστηρός άνθρωπος και δεν ομιλούσε πολύ εις το χαρέμι... Ήταν όμως παλικαράς άνθρωπος» (ΚΝΛΒ':31).

Οι ταμπάκηδες περιγράφονται ως «Άντρες σκληροί και περήφανοι» μ' αντρικείο πάθος για το κυνήγι. (ΚΝΛΓ':183-185).

- «Ένας νέος αξιωματικός του ναυτικού, λυγερός και αυθάδης...προχώρησε ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα και μίλησε προς το πλήθος κοφτά και προσταχτικά» (ΚΝΛΒ':358).

- «Ο μόνος που δεν έχασε την ψυχραιμία του ήταν ο καθηγητής. Βλοσυρός, τραχύς, αλύγιστος, φρόντισε ο ίδιος για τη μεταφορά του γιου του, για την κηδεία, για τα αγγελτήρια των εφημερίδων» (ΚΝΛΒ':360).

Άνδρες πότες-μεθύστακες (ΚΝΛΒ':138 και ΚΝΛΓ':245), χαρτοπαίκτες (ΚΝΛΒ':395 και ΚΝΛΓ':169), άνδρες που στοιχηματίζουν στον Ιππόδρομο (ΚΝΛΓ':269), έφηβοι ή αγόρια που συγκρούονται με το οικογενειακό περιβάλλον και φεύγουν.

Στα αμέσως παρακάτω δύο παραδείγματα ένας έφηβος, ο Λίνος, δεν ανέχεται τον καθωστρεπισμό και την αυστηρότητα του αστικού οικογενειακού του περιβάλλοντος και εγκαταλείπει το σπίτι του. Ο Δαμιανός, ένα αγόρι που είναι καλός μαθητής και επιμένει να συνεχίσει τη φοίτηση στο σχολείο αντιμετωπίζοντας την άρνηση όπως και τον ξυλοδαρμό από τον πατέρα του, φεύγει από το σπίτι. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται: «Ο Λίνος, υπακούοντας στην παράφορη ορμή του χαρακτήρα του, επαναστατεί κατά του αυστηρού και φιλόδοξου περιβάλλοντος του σπιτιού του. Συγκρούεται με τον πατέρα του και εγκαταλείπει το σπίτι του» (ΚΝΛΒ':356).

- «Ένα τέτοιο ξυλοκόπτημα, πιο γερό ίσως από τα άλλα, έκρινε την κατάσταση. Ο Δαμιανός, ένα βράδυ, το 'σκασε από το σπίτι του και κανείς δεν τον είδε τρεις ολόκληρες μέρες» (ΚΝΛΒ':344).

Παρά την κυρίαρχη αναπαράσταση των ανδρών ως ατόμων ψυχραιμων και δυνατών, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι άνδρες κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες καταστάσεις σχετικά με την υγεία τους (ΚΝΛΒ':38) ή την κατάληξη της ζωής ατόμων που αγάπησαν (ΚΝΛΒ':411) προβάλλονται να κλαίνε και να αναλύονται σε λυγμούς.

Όταν όμως δεν συντρέχει σοβαρός λόγος, το κλάμα ως αντίδραση δεν είναι αποδε-

κτό ακόμη κι όταν γίνεται από αγόρια μικρής ηλικίας. Έτσι, όταν η μητέρα τιμωρεί το γιο κι εκείνος κλαίει, το κλάμα του εκλαμβάνεται ως ένδειξη ανανδρίας και αυξάνει το θυμό της «όσο περισσότερο έκλαιγες, τόσο περισσότερο σκύλιαζε, δεν της άρεσε να κλαις, ούτε να παρακαλός, εννοούσε να δέχεται την τιμωρία σαν άντρας –Η θα γίνεις άντρας και θα μάθεις να μην κλαις..., ή θα σε σκοτώσω από τώρα μια και καλή...» (ΚΝΛΓ΄:296).

Σχολιασμός

Όπως διαφαίνεται από τα ενδεικτικά παραδείγματα που παραθέσαμε, οι άνδρες και οι γυναίκες περιγράφονται διαφορετικά και προβάλλονται να αντιδρούν διαφορετικά σε ίδιες συνθήκες και καταστάσεις. Παρόλο που, ως ένα μεγάλο βαθμό, αυτό μπορεί να είναι μια πραγματικότητα, το ενδιαφέρον και το ζητούμενο είναι να συζητηθεί και να αναδειχθεί στην τάξη η συμβολή της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης στη δημιουργία και ανάπτυξη των διαφορετικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας των φύλων.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Σε ό,τι αφορά τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τη βίωση και την εκδήλωση συναισθημάτων και γενικότερα τον τρόπο που σκιαγραφούνται οι άνδρες και οι γυναίκες στα σχολικά εγχειρίδια, οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται:

- να συζητούν στην τάξη τις περιοριστικές προεκτάσεις που μπορεί να έχει το κυρίαρχο πρότυπο του ανδρισμού για τους άνδρες και αντίστοιχα το κυρίαρχο πρότυπο της θηλυκότητας για τις γυναίκες υποβάλλοντας ερωτήσεις όπως λ.χ. “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό έναν άντρα να κλαίει;” “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό έναν άντρα μη δυναμικό κι αναποφάσιστο;” “Οι εκδηλώσεις στοργής και τρυφερότητας είναι συμβατές με το κυρίαρχο πρότυπο του ανδρισμού;”. Αντίστοιχες και ανάλογες ερωτήσεις μπορούν να υποβάλλονται για τις γυναίκες, π.χ. “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό μια γυναίκα κληρή, ατημέλητη κτλ.;;”
- να συζητήσουν στην τάξη για τα “πρέπει” και τα “δεν πρέπει” που έχουν λεχθεί ή εξακολουθούν να λέγονται στα αγόρια και τα κορίτσια από σημαντικούς άλλους της ζωής τους π.χ. γονείς, εκπαιδευτικούς, φίλους,
- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν το διαφορετικό τρόπο που οι άνδρες και οι γυναίκες περιγράφονται και σκιαγραφούνται στα σχολικά εγχειρίδια των διάφορων μαθημάτων. Μπορούν, μάλιστα, να αναθέσουν σε μικτές ομάδες αγοριών-κοριτσιών να τηρούν ένα αρχείο, όπου θα καταγραφούν ό,τι και όσα αποδίδονται στους άνδρες και στις γυναίκες ως προσωπικότητες και ως άτομα,
- μια “καλή πρακτική” προκειμένου να διαπιστωθούν οι ενδεχόμενες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των μαθητών και μαθητριών για τα φύλα είναι μια “αντιστροφή” των όσων αποδίδονται στους άνδρες και στις γυναίκες στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων. Μια, δηλαδή, “διασκευή” του κειμένου όπου στη θέση των ανδρών θα τοποθετηθούν γυναίκες και αντίστροφα.

Προτεινόμενο υλικό

- Στη συζήτηση μπορεί να αξιοποιηθούν: σχετικές θεματικές ενότητες που εμπεριέχονται τόσο στο εγχειρίδιο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή όπως και στο βιβλίο ΣΕΠ της Γ΄ τάξης Γυμνασίου.

- Ασκήσεις σχετικές από το «Βιβλίο/Εγχειρίδιο για τους/τις Εκπαιδευτικούς».
- Το κείμενο-εισήγηση του Γ. Τσιτάκαλου “Σεξισμός, ρατσισμός και κοινωνικός αποκλεισμός: ο ρόλος της εκπαίδευσης” (εμπεριέχεται στο CD-ROM).
- Κοσμίδου - Hardy Χρ., (1997) «Η ζωή είναι γυναίκα», στο Επιθεώρηση Συμβουλευτικής - Προσανατολισμού, τ. 42-43, Οκτώβριος & Δεκέμβριος, σ. 50-68.
- Ιστοσελίδες ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες από το διαδίκτυο. Το υλικό που προσφέρεται στο διαδίκτυο αναφέρεται συνήθως στον ορισμό, στο περιεχόμενο και στις προσδιοριστικές προεκτάσεις των στερεοτύπων στην προσωπική και επαγγελματική ζωή των ανδρών και των γυναικών, στο ρόλο του σχολείου και ειδικότερα του σχολικού εγχειριδίου στην αναπαραγωγή και συντήρησή τους κτλ. Αρκετές σχετικές διευθύνσεις ιστοσελίδων εμπεριέχονται με υπερσύνδεση στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.4. Υποτίμηση ή/και απαξίωση του γυναικείου φύλου

Οι υποτιμητικές και απαξιωτικές ρήσεις και κρίσεις που εκφέρονται για τις γυναίκες στα εγχειρίδια του Γενικού Λυκείου που αναλύσαμε είναι βέβαια περιορισμένες. Ωστόσο, υπάρχουν και θα τις παραθέσουμε αμέσως παρακάτω.

- Αρχαία: Αντιγόνη

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η τοποθέτηση και τα λόγια του Κρέοντα, όταν αποκαλύπτεται ότι ο “δράστης του εγκλήματος” της παραβίασης της διαταγής του είναι η Αντιγόνη, είναι πολύ υποτιμητικά και απαξιωτικά για το γυναικείο φύλο. Μεταφορικά εξισώνει τις γυναίκες με «χωράφια για καλλιέργεια»» (σтч.568), δηλώνει ότι όσο ζει δε θα ανεχθεί να τον εξουσιάζει γυναίκα (σтч.525) και θεωρεί αδιανόητο οι γυναίκες να νικούν τους άνδρες και να αναδεικνύονται ανώτερες (σтч.678-680).

- Ρητορικά κείμενα

«υμείς δ’ όντες Αθηναίοι βάρβαρον άνθρωπον, και ταύτα γυναίκα, φοβήσεσθε;» (σ.164), όπως γράφεται στα ερμηνευτικά σχόλια (σ.171-172). Ο Δημοσθένης απευθύνει μια ρητορική ερώτηση δηλώνοντας ότι είναι ανάρμοστο για τους Αθηναίους να φοβηθούν ένα άτομο το οποίο ως βάρβαρο και ως γυναίκα δεν είναι υπολογίσιμη αντίπαλος. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι αναφέρεται ότι η Αρτεμισία για την οποία κάνει λόγο ο Δημοσθένης «δεν φαίνεται να υπολείπεται σε πονηριά» από την προγενέστερη Αρτεμισία που κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας παραπλάνησε τον Έλληνα τριήραρχο και τον Ξέρξη. Έτσι, τα κατορθώματα των ανδρών στη μάχη είναι «ανδρεία», των γυναικών είναι «πονηριά».

- Νέα Ελληνικά

Κατ’ αναλογία με τον Κρέοντα, στη “Φόνισσα”, ο χωροφύλακας διατάζοντας να περάσει ένα δύσκολο πέρασμα, που είχε καταφέρει να υπερπηδήσει η Φραγκογιαννού, δε μπορεί να δεχτεί την αδυναμία του και λέει: «-Και να μας ρίξη κάτω μια γυναίκα!» (ΚΝΛΒ’:54).

Στο διήγημα “Μοσκόβ-Σελήμ” ο πατέρας αηδιάζει το γιο του στον οποίο η μητέρα είχε αποδώσει κοριτσίστικα εξωτερικά χαρακτηριστικά, όπως μακριά μαλλιά, ρούχα κτλ. «Εμένα ποτέ δεν μ’ επήρην εις την ποδιά του να με χαϊδεύσει· θαρρείς πως μ’ εσχαίνονταν όταν μ’ έβλεπε με μακριά μαλλιά και κοριτσίσια ρούχα... Ήταν όμως και παλικαράς

άνθρωπος· αγαπούσε πολύ τα άλογα και τα όπλα και επερίπαζε τα γυναικίστικα πράγματα» (ΚΝΛΒ΄:31).

Στο διήγημα “Οι ταμπάκηδες”, ενώ οι άνδρες παρουσιάζονται εγκωμιαστικά και θετικά, η Σιούλαινα παρομοιάζεται με κουνέλα «Η Σιούλαινα, σαν κουνέλα, κάθε χρόνο γεννούσε καινούριο Σιουλόπουλο» (ΚΝΛΓ΄:184).

Στο διήγημα “Σοροκάδα”, καθώς αναμένεται το αμερικάνικο καταδρομικό, αναφέρεται ότι «Οι γυναίκες των αξιωματικών είχανε φτάσει απ’ την παραμονή, και νιαουρίζανε στα σαλόνια των ξενοδοχείων -αλλόκοτην αίσθηση που σου δίνουν οι Αμερικάνες, σα μαζευτούνε πολλές» (ΚΝΛΓ΄:299).

Η Ιζαμπέλα Μόλναρ, η μοναδική γυναίκα καλλιτέχνης η ζωή και το έργο της οποίας αναφέρεται στο ομώνυμο διήγημα, περιγράφεται πολύ αρνητικά και με πολύ απαξιωτικές εκφράσεις «Μέσα δεν ήταν τίποτα –μόνο προλήψεις, προκαταλήψεις, σκέψεις μισές κι αμελέτητες... Τίποτα –δεν είδα παρά ένα γύναιο αδιανόητο που φλυαρούσε ασυνάρτητα-μονάχα αυτό» (ΚΝΛΓ΄:194).

Με απαξιωτικό επίσης τρόπο περιγράφεται η διευθύντρια σχολείου από έναν παλαιότερο εκπαιδευτικό στον μόλις αφιχθέντα νεοδιόριστο «Μόλις με είδε μου μίλησε για τη διευθύντρια. Καλή κακή να τη σέβεσαι. Είναι γυναικούλα βέβαια. Άλλα της λες κι άλλα σου απαντά... Η διευθύντρια σηκώνεται πάνω. Υποκλίνεται μπροστά στον άγιο επιτηρητή και στις αρχές. Είπε κυρίαί και κύριοι, αγαπητά μας παιδιά. Ψεύτικο και φαντασμένο ύφος. Σαν ιεροκήρυκας» (ΚΝΛΓ΄:356358).

- «Αν μια χαριτωμένη κυρία βγει στο δρόμο με το σκυλάκι της στην αγκαλιά, αυτό δεν είναι είδηση. Αν το σκυλάκι δαγκώσει την κυρία, αυτό πάλι δεν είναι είδηση. Αν όμως η κυρία δαγκώσει το σκυλάκι, αυτό είναι είδηση.» (Έκφραση-Έκθεση Β΄:46).

- «Είναι η μόνη γυναίκα με την οποία μπορώ να συζητήσω σοβαρά» (Γλωσσικές ασκήσεις:160).

Σχολιασμός

Οι απαξιωτικές αναφορές, δηλώσεις και περιγραφές που εντοπίστηκαν στα εγχειρίδια θεωρητικών μαθημάτων του Γεν. Λυκείου αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τις γυναίκες. Η ευκολία με την οποία οι γυναίκες γίνονται αποδέκτες και αντικείμενα σκωπτικών ή υποτιμητικών δηλώσεων αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα συντηρεί την απαξιωτική θέση των γυναικών στις κυρίαρχες συλλογικές κοινωνικές αναπαραστάσεις. Όπως μας είναι γνωστό, είναι πολύ σπάνιο έως αδύνατο να εκφραστούμε σκωπτικά ή υποτιμητικά για ένα πρόσωπο που χαίρει της εκτίμησης, της εμπιστοσύνης και του σεβασμού μας!

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Οι εκπαιδευτικοί επιβάλλεται να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη τις υποτιμητικές και απαξιωτικές αναφορές για το γυναικείο φύλο. Ερωτήσεις όπως: «Γιατί οι υποτιμητικές/απαξιωτικές δηλώσεις στα κείμενα, στα ΜΜΕ και γενικότερα στην βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα έχουν συνήθως αποδέκτες τις γυναίκες;» «Πώς αισθάνονται τα κορίτσια, όταν πρόσωπα του ίδιου μ’ αυτά φύλου προβάλλονται στα κείμενα των εγχειριδίων ως αποδέκτες απαξιωτικών δηλώσεων;» «Τι γνώμη/εικόνα σχηματίζουν τα αγόρια για τα κορίτσια και τις γυναίκες;» Με μια σειρά τέτοιων ή παρόμοιων ερωτήσεων οι μαθη-

τές και οι μαθήτριες κατευθύνονται να κατανοήσουν τα βαθύτερα αίτια της ευκολίας αλλά και της μεγαλύτερης συχνότητας απαξιωτικών δηλώσεων για τις γυναίκες. Αυτά είναι δυνατό να αναζητηθούν και να συνδεθούν με την άνιση κοινωνική ιεράρχηση και αξιολόγηση των φύλων. Είναι πιθανόν, επίσης, να αναδειχτούν οι αρνητικές προεκτάσεις που οι απαξιωτικές δηλώσεις -άμεσες και έμμεσες- μπορεί να έχουν τόσο στην αυτοεικόνα των κοριτσιών όσο και στη δυναμική των διαφυλικών σχέσεων αμεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Ακόμη, το ανεπίτρεπτο τέτοιων δηλώσεων για όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από φύλο, φυλή ή εθνικότητα. Στο πλαίσιο των πολυπολιτισμικών κοινωνιών, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα, οι μελλοντικοί πολίτες, άνδρες και γυναίκες, επιβάλλεται να διαπαιδαγωγηθούν με την αξία του σεβασμού της διαφορετικότητας «του άλλου». Μια διαπαιδαγώγηση προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση είναι δυνατό να έχει ως αφετηρία το σεβασμό της διαφορετικότητας των φύλων των πλέον οικείων, συγχρωτισμένων διαφορετικών «άλλων».

Προτεινόμενο υλικό

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν ασκήσεις από το «Βιβλίο/Εγχειρίδιο για τους/τις Εκπαιδευτικούς» όπως και από το CD-ROM ή την Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.5. Τα φύλα στο γραπτό λόγο των εγχειριδίων

Η μελέτη του λόγου των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου θεμελιώνεται σε θεωρητικές μελέτες, σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα στη γραπτή και στην προφορική της εκδοχή δεν είναι «ένα αθώο» μέσο επικοινωνίας και έκφρασης ιδεών, συναισθημάτων, στάσεων κλπ. Αντίθετα, είναι ένας κοινωνικός θεσμός που έχει στενή και άμεση διαλεκτική σχέση με τις ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις της ευρύτερης κοινωνίας. Δηλαδή, οι κοινωνικές ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις υπαγορεύουν και οριοθετούν διαφοροποιήσεις στη χρήση της γλώσσας τόσο στη γραμματική όσο και στο λεξιλόγιο και τη σύνταξη και μέσω των συγκεκριμένων διαφοροποιήσεων οι κοινωνικές ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις συντηρούνται και αναπαράγονται. Οι διαφοροποιήσεις στη χρήση της γλώσσας, που σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία αντικατοπτρίζουν την αντρική κυριαρχία και ταυτόχρονα ενέχονται για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή της, συνοψίζονται συνήθως και αποδίδονται με τον όρο «γλωσσικός σεξισμός».

Ο γλωσσικός σεξισμός με τις ποικίλες εκδοχές και μορφές του είναι διάχυτος σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια των θεωρητικών μαθημάτων του Γεν. Λυκείου. Θα παραθέσουμε ενδεικτικά παραδείγματα από τις μορφές γλωσσικού σεξισμού, έτσι όπως τις εντοπίσαμε στα εγχειρίδια που αναλύσαμε.

2.2.5.α. Γενικευτική/γενετική χρήση του αρσενικού γένους

Η χρήση άρθρων, ουσιαστικών, επιθέτων και αντωνυμιών αρσενικού γένους προκειμένου να δηλωθούν άτομα και των δύο φύλων υπάρχουν με ελάχιστες διαφοροποιήσεις σε όλα τα εγχειρίδια των θεωρητικών μαθημάτων του Γυμνασίου. Κοινωνικές ομάδες, επαγγελματικές ιδιότητες ή αξιώματα, εθνικότητες λαών κτλ. δηλώνονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα με τη χρήση άρθρων, ουσιαστικών ή επιθέτων αρσενικού γένους.

Η γενικευτική χρήση ουσιαστικών γένους αρσενικού «ο μαθητής», «ο καθηγητής» κτλ. επισημαίνεται ήδη από τα εισαγωγικά σημειώματα των εγχειριδίων, όπου συνήθως αναγράφονται οι στόχοι του εγχειριδίου και του αντίστοιχου μαθήματος. Αυτό συμβάλλει στη δημιουργία της εντύπωσης ότι οι επιδιωκόμενοι στόχοι του εγχειριδίου και γενικότερα της διδασκαλίας του αντίστοιχου μαθήματος αφορά «τους μαθητές», «τους αναγνώστες». «Οι μαθητές» είναι που αναμένεται να κατακτήσουν την προβλεπόμενη ύλη υπό την καθοδήγηση των «καθηγητών». Οι «μαθητές», επίσης, αναμένεται να υλοποιήσουν τις προτεινόμενες διαθεματικές δραστηριότητες με την καθοδήγηση των «καθηγητών» των διάφορων ειδικοτήτων, ακόμη και εκείνων στις οποίες τα ποσοστά των καθηγητριών είναι πολύ υψηλότερα από των ανδρών, όπως π.χ. των φιλόλογων της ελληνικής ή άλλων γλωσσών κτλ. Με τον τρόπο αυτό, αποσιωπάται και παραβλέπεται μια δεδομένη, απτή και βιωμένη πραγματικότητα των μαθητών και των μαθητριών ότι το ήμισυ και πλέον του ποσοστού της μαθητιάσας νεολαίας όπως και του διδακτικού προσωπικού είναι άτομα γένους θηλυκού.

Με τη νομοποιητική και εφησυχαστική κάλυψη του ισχύοντος γραμματικού κανόνα όπως και με βάση την αρχή της οικονομίας της γλώσσας, ο γραπτός λόγος των εγχειριδίων αποσιωπά, απαξιώνει και σε τελική ανάλυση ακυρώνει τη γυναικεία ύπαρξη. Με τον τρόπο αυτό, οι γυναίκες από τα μαθητικά τους χρόνια κατευθύνονται έμμεσα, διακριτικά και γι' αυτό αποτελεσματικά να αυτοαναγνωρίζονται μέσω του ανδρικού φύλου ή/και ενδεχομένως να αισθάνονται ως «ξένο σώμα» μέσα στο ίδιο τους το σχολείο.

Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, «Πίσω από τη γενετική χρήση του αρσενικού δεν υπάρχουν άνδρες και γυναίκες, αλλά συχνά μόνον άνδρες και ο γλωσσικός εξοβελισμός των γυναικών οδηγεί στον συμβολικό αποκλεισμό τους από όλα τα πεδία και τις δραστηριότητες της κοινωνίας που χαίρουν κάποιας αναγνώρισης ή αξίας».³

Παρόμοιες απόψεις έχουν υποστηριχθεί και από άλλες γυναίκες επιστήμονες τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Από τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία θα μπορούσε να έχει ενταχθεί κάποιο απόσπασμα άρθρου ή βιβλίου στα σχολικά εγχειρίδια του Γεν. Λυκείου, ειδικά στα «Έκφραση-Έκθεση», έτσι ώστε οι μαθητές και οι μαθήτριες να ενημερωθούν, να προβληματιστούν και να ευαισθητοποιηθούν στο ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού. Κάτι τέτοιο θα «ελάφυνε» τη διάχυτη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους στα σχολικά εγχειρίδια, αν υποθέσουμε ότι η χρήση του διπλού γένους, όπως π.χ. οι μαθητές και οι μαθήτριες αποφεύγεται για λόγους οικονομίας χώρου, χρόνου και ευκολίας. Στο βαθμό που δεχόμαστε ότι η γλώσσα δεν είναι ένα «αθώο» μέσο επικοινωνίας αλλά ένα ζωντανό και δυναμικό μέσο έκφρασης και ταυτόχρονα κατασκευής αντιλήψεων, συμπεριφορών και ταυτοτήτων, ο διάχυτος γλωσσικός σεξισμός των σχολικών εγχειριδίων επιβάλλεται να επισημαίνεται, να αποδομείται στα πλαίσια της καθημερινής εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπως και να αποφεύγεται κατά τη διεκπεραίωσή της.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- **Αρχαία:**
- **Φιλοσοφικός Λόγος**
- «Για όποιον μελετά την ιστορία» (σ.10).
- **Ιστορία του αρχαίου κόσμου**

---

3. Παυλίδου Θ.Σ. (2002) ό.π., σ.50.

- «Κύρια επιδίωξη μας είναι μέσα από τις σελίδες του οι μαθητές να γνωρίσουν την ελληνική ιστορία της αρχαιότητας...» (σ.7).

- «στο τέλος κάθε ενότητας, παρέχονται αρκετές ευκαιρίες στους μαθητές... Τέλος, παρατίθενται... και ενδεικτική βιβλιογραφία προς χρήση των μαθητών» (σ.8).

- Ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός και οι Ρίζες του

- «Το βιβλίο δεν έχει γραφεί έτσι ώστε οι μαθητές να το αποστηθίσουν...

Η κατανόηση, στο ένα της σκέλος ακουμπά στις πληροφορίες που προσφέρει το βιβλίο, και στο άλλο, στην εμπειρία των μαθητών και των καθηγητών τους.» (σ.6).

- Νέα Ελληνικά:

- Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ΄ Γεν. Λυκείου Θεωρητική Κατεύθυνση

- «Σκοπός του μαθήματος εδώ είναι να οδηγήσει το μαθητή» (σ.9). Μικρασιάτες, Θρακιώτες, Ηπειρώτες, Κωνσταντινουπολίτες (σ.247).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Τεύχος

- «Για τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους μελετητές της» (σ.7), «Πολλοί μελετητές» (σ.9), «Τους περισσότερους μελετητές» (σ.21).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Τεύχος

«Με αυτό τον τρόπο δίνει στον αναγνώστη την αίσθηση ότι συμμετέχει και ο ίδιος» (σ.14), Ο καλλιτέχνης (σ.14), ο μυθιστοριογράφος, ο ρεαλιστής μυθιστοριογράφος (σ.15), ο δοκιμιογράφος (σ.442).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Τεύχος

«Οι μεταπολεμικοί ποιητές» «οι ποιητές του Μεσοπολέμου» (σ.7), «οι ποιητές της δεκαετίας του '70» (σ.12).

- Έκφραση-Έκθεση Α΄ Τεύχος

Ο ειδικός (σ.17), ο ομιλητής (σ.33), φίλος (σ.37,214), καθηγητής (σ.37), δάσκαλος (σ.37), μαθητής (σ.42,47-48), διευθυντής, (σ.42), ο συμμαθητής (σ.40,47,52,86), ο τουρίστας (σ.165), ο αυτόπτης μάρτυρας (σ.214), ο πρόεδρος του δεκαπενταμελούς συμβουλίου (σ.48) κ.ά.

- Έκφραση-Έκθεση Β΄ Τεύχος

«Αυτό που έχει σημασία για τον αναγνώστη» (σ.15) «Ένας αναγνώστης αδαής» (σ.19) «το περιεχόμενό τους, οι ήρωές τους, η γλώσσα τους» (σ.30) «ακόμα και οι πιο αδιάφοροι μαθητές» (σ.38) «Στην Έδεσσα καθηγητές, μαθητές και γονείς» (σ.41) «Ο δάσκαλος καλείται να παίξει ένα νέο ρόλο» (σ.58) «Σύμφωνα με τους ερευνητές» (σ.60) «Ένας τηλεθεατής γράφει μια συγχαρητήρια επιστολή προς τους υπεύθυνους της εκπομπής» (σ.61) «ο βιογράφος/αφηγητής αναγκαστικά επιλέγει» (σ.71).

- Έκφραση-Έκθεση Γ΄ Τεύχος

«...η συλλογιστική πορεία του συγγραφέα...» (σ.14), «Τι θα έγραφε ο ίδιος ακροατής στο φίλο του...»(σ.78), «Ο νεαρός μαθητής βυθίζεται...Ο χρήστης καλείται...»(σ.190), «... ο ερευνητής μπορεί να αναζητήσει...»(σ.298).

- Γλωσσικές ασκήσεις

Στα παραδείγματα που παρατίθενται στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο τα ουσιαστικά που δηλώνουν επαγγελματική ιδιότητα, εθνικότητα, συγγένεια κτλ καθώς και τα επίθετα και οι αντωνυμίες γράφονται σχεδόν αποκλειστικά στο αρσενικό γένος.

2.2.5.β. Χρήση ουδέτερων γενετικά λέξεων με σημασία αρσενικού

Η λέξη «άνθρωπος» όπως και η λέξη «παιδί» χαρακτηρίζονται ως ουδέτερες γενετικά λέξεις, που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν συλλογικές συμπεριφορές, στάσεις, συναισθήματα του ανθρώπινου είδους. Συνήθως όμως στα εγχειρίδια η λέξη «άνθρωπος» ταυτίζεται ή δηλώνει τον άνδρα και η λέξη «παιδί» το αγόρι. Αυτό είναι πολύ πιθανό να συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας αντίληψης ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια είναι κάτι «έξω» και «πέρα» από το συλλογικό ανθρώπινο είδος ή αλλιώς ότι το ανθρώπινο είδος εκπροσωπείται από τους άνδρες. Η πιθανότητα δημιουργίας μιας τέτοιας αντίληψης επιτείνεται, νομίζουμε, από τις περιπτώσεις που προκειμένου να δηλωθεί ένα σύνολο γυναικών χρησιμοποιούνται λέξεις όπως «γεροντοκόρες» (ΚΝΛΒ':405) ή «γυναϊκόκοσμος» (ΚΝΛΓ':176).

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Τεύχος

- «...ο ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης»
- «Αριστομένης, υιός του Μενελάου...»
- «Προπάντων δε άνθρωπος λιγομίλητος...»
- «Ένας τυχαίος, αστείος άνθρωπος...» (σ.438).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Τεύχος

- «Τον πατέρα μας τον έβλεπα πολύ σπανίως· ήταν υπερήφανος, αυστηρός άνθρωπος» (σ.31).

- «Ο συγγραφέας, άνθρωπος των βιβλίων και του στοχασμού» (σ.158).

- «Ο Γιούγκερμαν αισθάνεται την ανάγκη να ανοίξει την καρδιά του...στον άνθρωπο» (σ.403).

- «Το παιδί (ο Δαμιανός) αγαπά τα γράμματα, είπε» (σ.343).

- «Εμένα η δουλειά μου είναι να τους πω πού βρίσκεται το παιδί (ο Λίνος)» (σ.359).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Τεύχος

- «Ο λαμπρός άνθρωπος, ο οικογενειάρχης, ο πατριώτης» (σ.55).

- «Την παραμονή τον είχα δει που έλεγε τα χωρατά του... Και την άλλη, πάει ο καλός ο άνθρωπος» (σ.153).

- «Και βέβαια...Κατιτίς έμαθα, είπε ο ανύποπτος άνθρωπος» (σ.184).

- «Κόντευε πια τα σαράντα της, όταν μπήκε στη ζωή της εκείνος ο άνθρωπος» (σ.194).

2.2.5.γ. Χρήση υποκοριστικών

Συνήθως γίνεται χρήση υποκοριστικών για να δηλώσουν συναισθήματα τρυφερότητας, ευγένειας και ετεροσυναίσθησης. Άλλες φορές η χρήση υποκοριστικών υποδηλώνει το προχωρημένο γήρας ή το νεαρό της ηλικίας. Χρήση υποκοριστικών γίνεται και για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Ωστόσο, οι πλείστες των περιπτώσεων υποκορισμού στα εγχειρίδια αφορούν γυναίκες οι οποίες γίνονται κυρούλες, γριούλες, ομορφούλες ή μοδιτρούλες κτλ. Με βάση τα υποκοριστικά σκιαγραφείται μια αναπαράσταση των γυναικών ως ευαίσθητων, ευπαθών ή/και αδύναμων ατόμων που χρειάζονται τρυφερότητα και προστασία.

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Τεύχος

«Κατέβηκα και τον βρήκα στο διάδρομο. Είχε τρεις τέσσερις γυναικούλες γύρω του και τους κουβέντιαζε» (σ.154).

«Η καθηγητριά σου ξεκουμπώνει την μπλούζα» (σ.361).

«...λαχταρούσαν ένα σπίτι... μια γυναικούλα αφράτη να τους μαγειρεύει» (σ.438).

Σχολιασμός

Από τα ενδεικτικά παραδείγματα που παραθέσαμε μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποστηρίξουμε ότι σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με τη χρήση του γραπτού λόγου στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων - κείμενα, παραθέματα ή παράλληλα κείμενα, ασκήσεις κτλ. - τα μηνύματα στο οποία εκτίθενται οι μαθητές και οι μαθήτριες είναι ότι:

α) το γυναικείο φύλο υπονοείται, εμπειρεύεται και αναγνωρίζεται μέσω και διά μέσου του ανδρικού φύλου. Με μια τέτοια πρακτική χρήση του λόγου είναι πολύ πιθανό να ενισχύεται και να συντηρείται η κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη περί ανωτερότητας, μεγαλύτερης σημασίας και αξίας του ανδρικού φύλου σε σχέση με το γυναικείο,

β) οι ιδιότητες του ανθρώπου και του παιδιού αφορούν, αποδίδονται και συνδέονται κυρίως με τους άνδρες και τα αγόρια αντίστοιχα. Οι γυναίκες και τα κορίτσια είναι υπάρξεις έξω και πέρα από τις συγκεκριμένες ιδιότητες και ενδεχομένως υποδεέστερες και λιγότερο σημαντικές. Για να γίνει αντιληπτή η κοινωνική πρακτική της ταύτισης των λέξεων «άνθρωπος» και «παιδί» με τον άνδρα και το αγόρι αντίστοιχα, αρκεί μια προσπάθεια χρήσης των συγκεκριμένων λέξεων σε συνάφεια με το γυναικείο φύλο. Οι φράσεις ακούγονται επιθετικές, περιεργές ή δημιουργούν απορίες και παρανοήσεις π.χ. «Μια γριά άνθρωπος μπήκε στο λεωφορείο» ή «Μία έγκυος άνθρωπος περπατούσε στο δρόμο» ή «Χαίρομαι τις μεσήλικες ανθρώπους που περιπαιούνται και φροντίζουν τον εαυτό τους» ή «Αυτό το παιδί έχει μία μεγάλη συλλογή από κούκλες και κουζινικά» ή «Αυτό το παιδί δε θέλει να φοράει παντελόνια».

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο βαθμό που γίνονται αποδεκτές οι απόψεις και οι θέσεις φεμινιστριών, κοινωνιολόγων και κοινωνιολογισσολόγων ότι η γλώσσα στην προφορική και γραπτή εκδοχή της αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα συντηρεί τις άνισες κοινωνικές αξιολογήσεις και ιεραρχίες με βάση το φύλο αλλά και παράλληλα ότι είναι δυνατό να πρωτοστατήσει σε ένα συμβολικό επίπεδο στην αποδόμηση και στην εξάλειψή τους σε μια μελλοντική προοπτική χρόνου, οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται:

- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη τα παραδείγματα γλωσσικού σεξισμού στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων και κυρίως να αναδεικνύουν την άμεση σχέση των γραμματικών κανόνων με την ανδρική κυριαρχία στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Οι γραμματικοί κανόνες αποτελούν μία αυθαίρετη κοινωνική σύμβαση και κατασκευή, η οποία αντικατοπτρίζει και παράλληλα συντηρεί την επίσης αυθαίρετη, επιστημονικά αστήριχτη και κοινωνικά αθέμιτη ιδεολογία περί ανωτερότητας του ανδρικού φύλου,
- να ευαισθητοποιούν τους μαθητές και τις μαθήτριες αναφορικά με τη χρήση των λέξεων άνθρωπος και παιδί και να τονίζουν τη θέση ότι οι συγκεκριμένες λέξεις είναι ουδέτερες ως προς το φύλο και δηλώνουν εξίσου τον άνδρα και τη γυναίκα, το αγόρι και το κορίτσι,
- να συζητούν και να εκμαιεύουν τις ενδεχόμενες προεκτάσεις των διάφορων μορ-

φών γλωσσικού σεξισμού στην αυτοεικόνα των κοριτσιών αλλά και στην αναπαράσταση των αγοριών για το γυναικείο φύλο,

- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν ιδιαίτερα τις αναφορές σε κοινωνικούς ρόλους, επαγγελματικές ιδιότητες ή τίτλους εξουσίας με τη χρήση ουσιαστικών γένους αρσενικού, έτσι ώστε να αποδομείται η αντίληψη ότι ο χώρος της εργασίας ανδροκρατείται ή ότι οι ρόλοι και οι τίτλοι που συνδέονται με κύρος και εξουσία αφορούν και συνδέονται με το ανδρικό φύλο. Μια τέτοια προσπάθεια μπορεί να αποβεί αποτελεσματική στο βαθμό που θα υποδεικνύονται αλλά και θα χρησιμοποιούνται στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία τρόποι γραπτού και προφορικού λόγου που θα εμπεριέχουν και το γυναικείο φύλο. Αναφέρουμε ενδεικτικά:

- **τη χρήση γραμματικών μορφών** π.χ. οι καθηγητές και οι καθηγήτριες αντί του συνήθους οι καθηγητές, οι μαθητές και οι μαθήτριες αντί του συνήθους οι μαθητές κτλ.

- **τη χρήση άρθρων και αντωνυμιών αρσενικού και θηλυκού γένους**, όταν γίνονται αναφορές γενικά και αόριστα σε ρόλους, επαγγέλματα ή τίτλους εξουσίας π.χ. Ένας/μία οικογενειάρχης αντί του «Ένας ή ο οικογενειάρχης». Ο/η συμβολαιογράφος αντί του «Ο συμβολαιογράφος ή ο συμβολαιογράφοι». Ο/η αρχηγός κράτους αντί του «Ο αρχηγός ή οι αρχηγοί κρατών». Ο/η δήμαρχος μιας πόλης αντί του «Ο δήμαρχος ή οι δήμαρχοι πόλεων».

- **την αποφυγή χρήσης ρημάτων ή ουσιαστικών** τα οποία άμεσα και ρητά υπονοούν ή παραπέμπουν στο ανδρικό φύλο, ενώ αποκλείουν α ρίσι το γυναικείο π.χ. αντί του ρήματος επανδρώνω να χρησιμοποιείται το ρήμα στελεχώνω και αντί του ουσιαστικού ανδραγάθημα η περιφραστική δήλωση γενναία πράξη/ενέργεια κτλ.

Προτεινόμενο υλικό

Για το ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού και ιδιαίτερα για την αδράνεια ή τη δυσκολία που παρουσιάζει η δημιουργία ουσιαστικών και γενικότερα η χρήση της γλώσσας με τρόπους που καθιστούν ορατό αλλά και συνδέουν το γυναικείο φύλο με θέσεις κύρους και εξουσίας επαγγελματικές ή πολιτικές οι εκπαιδευτικοί μπορούν να μελετήσουν από τα «Δοκιμιά» το:

- Φραγκουδάκη Άννα, Η χρήση της γλώσσας και οι κυρίαρχες ιδέες: σχολιασμός της πεποίθησης για τη γλωσσική αλλαγή που «εμποδίζει» η ίδια η γλώσσα.

Από το CD-ROM άρθρα και μελέτες σχετικά με το γλωσσικό σεξισμό, όπως:

- Μενίκη Βίλαμ, Γλώσσα και φύλο.

- Τσοκαλίδου Ρούλα, Το Φύλο της Γλώσσας, όπου γίνεται μία ανάλυση για τα αίτια του σεξισμού στη γλώσσα, δίνονται παραδείγματα των μορφών του αλλά και εμπεριέχονται πολλές προτάσεις και ιδέες για εναλλακτικούς τρόπους χρήσης της γλώσσας που συμβάλλουν στην πρόωθηση της ισότητας των φύλων.

- Τσοκαλίδου Ρούλα, Γυναίκες, γλώσσα και λεξικά.

- Φραγκουδάκη Άννα: Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος. Της ίδιας: Γιατί δεν υπάρχουν βουλευτριες παρά μόνο χορεύτριες; (εμπεριέχονται στο CD-ROM).

Ακόμη, στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος υπάρχουν ιστοσελίδες σχετικά με το σεξισμό στη γλώσσα και δίνονται οδηγίες και προτάσεις για τρόπους αποφυγής του.

2.2.6. Καλές πρακτικές

Στα εγχειρίδια του Γεν. Λυκείου που αναλύσαμε δίδονται κάποια εναύσματα για ανάπτυξη συζήτησης και προβληματισμού των μαθητών και των μαθητριών αναφορικά με τη θεματική του φύλου. Τα σχετικά εναύσματα αφορούν κυρίως ερωτήσεις ή θέματα για ανάπτυξη στο πλαίσιο των οποίων οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να περιγράψουν ή να δικαιολογήσουν συναισθηματικές καταστάσεις, συμπεριφορές, χαρακτηριστικά προσωπικότητας των γυναικών ή να αποτυπώσουν την κοινωνική τους θέση σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Τέτοιες ερωτήσεις υπάρχουν κυρίως στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, ενώ λείπουν σχεδόν εντελώς από τα εγχειρίδια των Αρχαίων Ελληνικών και της Ιστορίας.

Παράλληλα, υπάρχουν περιπτώσεις, ελάχιστες βέβαια, που γυναίκες προβάλλονται να κατέχουν θέσεις εξουσίας ή να εμπλέκονται στα κοινά.

Ωστόσο, οι περιπτώσεις αυτές είναι περιορισμένες σε βαθμό που ανεπιφύλακτα επιτρέπουν τη διαπίστωση ότι στο περιεχόμενο των συγκεκριμένων εγχειριδίων του Γεν. Λυκείου ελάχιστα γίνεται μια συστηματική, συνεπής και μεθοδική προσπάθεια αποδόμησης των κυρίων στερεοτυπικών αντιλήψεων για τα φύλα και προώθησης της ισότητας των φύλων.

Κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε ενδεικτικά παραδείγματα “καλών πρακτικών” για τους ακόλουθους λόγους: α) η αποσιώπησή τους θα σήμαινε μια μεροληπτική στάση και θέση για τα εγχειρίδια που αναλύσαμε, β) η ανάδειξη των νεωτεριστικών αναφορών για τα φύλα στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, ο σχολιασμός τους κατά τη διδακτική πράξη, η αντιπαραβολή και η σύγκρισή τους με στερεοτυπικές αναφορές, είναι δυνατό να συμβάλει στην προώθηση της ισότητας των φύλων με το να αμφισβητεί και να αποδομεί τις παγιωμένες γενικευτικές και απλουστευτικές στερεοτυπικές αντιλήψεις και γ) τα ενδεικτικά παραδείγματα “καλών πρακτικών” σε συνδυασμό με τις προτάσεις παρέμβασης που εμπεριέχονται στα “Συμπληρωματικά Φυλλάδια”, είναι δυνατό να αξιοποιηθούν από το διδακτικό προσωπικό ως παράδειγμα για μια συστηματική, συνεπή και μεθοδική προσπάθεια αποδόμησης των στερεοτυπικών αναφορών για τα φύλα, κάθε φορά που τις “συναντούν” και τις “διαβάζουν” στο διδακτικό υλικό.

Ερωτήσεις προβληματισμού/θέματα για ανάπτυξη

- Αρχαία Ελληνικά

Στα εγχειρίδια των Αρχαίων εμπεριέχεται μία και μοναδική ερώτηση για ενασχόληση των μαθητών και μαθητριών με τη θεματική του φύλου. Συγκεκριμένα, στο εγχειρίδιο Αρχαίο Έλληνες Ιστοριογράφοι (σ.317) ερμηνεύεται και σχολιάζεται η φράση του Θουκυδίδη “αι τε γυναίκες ... και παρά φύσιν υπομένουσαι τον θόρυβον” και παράλληλα στις ερωτήσεις-ασκήσεις οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να ερμηνεύσουν τη σχετική φράση. Καλούνται, δηλαδή, να προβληματιστούν και να κατανοήσουν ότι οι γυναίκες κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες και όρους είναι δυνατό να υπερβούν την «αμυντική αντοχή» και να συμμετάσχουν επιθετικά σε εμπόλεμες καταστάσεις.

Σε ό,τι αφορά την τραγωδία Αντιγόνη αξίζει, νομίζουμε, να σημειώσουμε και εδώ, όπως έχουμε επισημάνει προηγουμένως, ότι παρόλο που ολόκληρο το έργο και ιδιαίτερα κάποια σημεία του προσφέρονται για προβληματισμό των μαθητών και μαθητριών σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών στην κλασική Αθήνα, ωστόσο δεν εμπεριέχονται καθόλου σχετικές ερωτήσεις.

- Ιστορία:

- Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη

Είναι, νομίζουμε, πολύ θετικό από την σκοπιά του φύλου ότι εμπεριέχεται ένα δισέλιδο αφιέρωμα στη συμμετοχή των γυναικών στην «Αντίσταση» και ιδιαίτερα στον ηρωισμό και στην αυτοθυσία δύο γυναικών, της Ηλέκτρας Αποστόλου και της Ηρώς Κωνσταντοπούλου (σ.284-285).

Επίσης ένα δισέλιδο αφιέρωμα στην ενεργό συλλογική συμμετοχή των γυναικών της Πίνδου στον πόλεμο του '40 όπως και στην ατομική τους μετεξέλιξη από «τρομαγμένες γυναικούλες» σε ηρωικές Σπαρτιάτισσες που κατευόδωναν ψύχραιμες και δυνατές τους γιους τους για το μέτωπο (σ.248-249).

Σε ό,τι αφορά τον εξωελλαδικό χώρο, οι αναφορές στη Ρόζα Λούξεμπουργκ (σ.142) και στην Ίντριπα Γκάντι (σ.350), καίτοι πολύ επιγραμματικές, δεν παύουν να αποτελούν καλές πρακτικές, μια που αναφέρονται σε εμπλοκή των γυναικών στα κοινά, της μεν πρώτης σε μια επαναστατική ομάδα και της δεύτερης σε μια θέση εξουσίας.

- Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου

Γίνεται αναφορά σε μια γυναίκα σε θέση πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας. Συγκεκριμένα αναφέρεται η Ζηνοβία, η οποία χρημάτισε βασίλισσα του βασιλείου της Παλμύρας και διακρινόταν για τη μόρφωση και τις ικανότητές της (σ.227).

Επίσης, αναφέρεται ότι στη Μινωική Κρήτη η κοινή θέση των γυναικών ήταν εφάμιλλη με εκείνη των ανδρών και ότι συμμετείχαν σε αθλήματα και σε κυνηγητικές εξορμήσεις (σ.61).

Οστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα εγχειρίδια της Ιστορίας δεν εμπεριέχονται ερωτήσεις ούτε προτείνονται δραστηριότητες όπως π.χ. αναζήτηση περαιτέρω πληροφοριών για την κοινωνική θέση και την κοινωνική εμπλοκή και δράση των γυναικών σε συγκεκριμένες κοινωνίες ή ιστορικές περιόδους.

- Νέα Ελληνικά:

Τα περισσότερα από τα κείμενα στα οποία εμφανίζονται γυναίκες συνοδεύονται από ερωτήσεις, οι οποίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, ζητούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες να ασχοληθούν με τις συναισθηματικές καταστάσεις, τους τρόπους συμπεριφοράς ή την κοινωνική θέση των γυναικών κτλ.

Ενδεικτικά παραδείγματα:

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ τεύχος

- Τι φανερώνει η συζήτηση στο οικογενειακό συμβούλιο:

α) για τον τύπο της οικογένειας και

β) για τις αντιλήψεις των μελών της οικογένειας; (σ.27).

- Να μελετήσετε το ήθος: α) των Μεσολογιτισών, β) των κατοίκων της Ζακύνθου, γ) της «γυναίκας της Ζάκυθος» (σ.253).

- Το κείμενο του Ανδρέα Λασκαράτου (σ.267-270) αποτελεί ολόκληρο μια «καλή πρακτική», επειδή μας περιγράφει και παράλληλα «καταγγέλλει» την περιθωριακή θέση γυναικών στον χώρο της οικογένειας. Το κείμενο συνοδεύεται από τις ακόλουθες ερωτήσεις:

- Πώς παρουσιάζει ο Λασκαράτος τη ζωή της γυναίκας στο πατρικό και στο συζυγικό σπίτι;

- Πώς κρίνει την αγωγή των κοριτσιών και τι προτείνει για τη βελτίωσή της;

- Νομίζετε ότι οι απόψεις του Λασκαράτου έχουν κάτι να πουν στην εποχή μας; (σ.270)

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ τεύχος

Το έργο του Παπαδιαμάντη η «Φόνισσα» συνοδεύεται από ερωτήσεις όπως και από το ακόλουθο θέμα για ανάπτυξη: «Ο θεσμός της προίκας, ενώ ενίσχυε τη θέση της γυναίκας στην έγγαμη ζωή της, συγχρόνως τη μετέβαλλε σε αντικείμενο αγοραπωλησίας. Στην εποχή μας ο θεσμός αυτός άρχισε να υποχωρεί. Ποια νομίζετε ότι είναι τα αίτια αυτής της παρακμής του θεσμού και πώς επηρεάζει η παρακμή τη θέση της γυναίκας;» (Μπορείτε να συμβουλευτείτε και το κείμενο του Α. Λασκαράτου: Η Προίκα).

Με αφορμή όσα διαδραματίζονται στο έργο του κ. Θεοτοκάκη «Η Τιμή και το Χρήμα», δίνεται το ακόλουθο θέμα για ανάπτυξη. «Η Ρήνη χαρακτηρίζεται ως περίπτωση γυναίκας που απελευθερώνεται από τις προκαταλήψεις, που επικρατούσαν στην εποχή της. Να εκφράσετε τις απόψεις σας πάνω σ' αυτή τη θέση» (σ.149).

- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ τεύχος

Το έργο του Στρατή Τσίρκα «Το Δέντρο» συνοδεύεται από ερωτήσεις διάφορες ανάμεσα στις οποίες μια ζητά: «Να χαρακτηρίσετε την Κυρά με βάση τα λόγια της, τα έργα της και τις πληροφορίες που μας δίνει ο αφηγητής.» (σ.162).

Στο διήγημα-χρονικό της Τατιάνας Γκρίτση-Μιλλιέξ «Μια ιστορία Αντίστασης» υπάρχει ερώτηση που προτρέπει τους μαθητές και τις μαθήτριες να καταγράψουν με βάση το κείμενο: «Πώς συμμετέχουν στην Αντίσταση οι κοπέλες του διηγήματος;» (σ.239).

- Έκφραση- Έκθεση Α΄ τεύχος

-Δώστε ορισμένα παραδείγματα για καθεμιά από τις περιπτώσεις (α) και (β), και σχολιάστε την ακόλουθη επιστολή:

Βλέπω ότι ο άντρας μου έχει δύο διαφορετικά λεξιλόγια. Όταν εγώ μιλώ με τη γειτόνισσα, κουτσομπολεύω· όταν όμως αυτός μιλάει στο σύζυγό της, συζητάει σοβαρά για διάφορα θέματα· αν κλείσω τα μάτια μου, ενώ κάθομαι στην αναπαυτική πολυθρόνα, αποκοιμιέμαι· όταν αυτός κάνει το ίδιο πράγμα, στοχάζεται· κι όταν εγώ είμαι σιωπηλή, είμαι κακόκεφη, ενώ, φυσικά, αυτός σκέφτεται (σ.40).

- Έκφραση- Έκθεση Β΄ τεύχος

Η οικιακή εργασία της γυναίκας θεωρείται συνήθως ως αυτονόητη προσφορά και δεν αναγνωρίζεται από όλους η αξία της. Πιστεύεις ότι θα άλλαζε η κατάσταση, εάν η γυναίκα αμειβόταν από την πολιτεία, εάν υπήρχε δίκαιη κατανομή της οικιακής εργασίας σ' όλα τα μέλη της οικογένειας ; (σ.97).

Δικαιολογείς την ύπαρξη “καθαρά” γυναικείων και αντρικών επαγγελματών; Να στηρίξεις με επιχειρήματα τις απόψεις σου (σ. 97).

Σύμφωνα με τα πορίσματα μιας έρευνας, σχετικά με τις στερεότυπες αντιλήψεις που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία για τα δύο φύλα, η γυναίκα θεωρείται: “περίεργη, σπάταλη, φλύαρη, πεισματάρα, γκρινιάρια...”, ενώ στον άντρα αποδίδονται κυρίως θετικές ιδιότητες: “εργατικός, γενναίος, ψύχραιμος, φιλότιμος κτλ” (σ.124).

- Έκφραση- Έκθεση Γ΄ τεύχος

«α. Συζητήστε σχετικά με το θέμα της ισότιμης γονεϊκής ευθύνης. Διερευνήστε με βάση την εμπειρία σας, αν έχει περάσει στην ελληνική οικογένεια η αντίληψη της ισότιμης γονεϊκής ευθύνης που αναφέρεται στο κείμενο. Αναρωτηθείτε π.χ. μοιράζονται οι δύο γονείς όλες τις φροντίδες και την ευθύνη απέναντι στα παιδιά τους ή μήπως άλλες δραστηριότητες-φροντίδες θεωρούνται αποκλειστικά αρμοδιότητα της μητέρας και άλλες του πατέρα;

β. Στο πλαίσιο μιας έρευνας που στοχεύει στη διερεύνηση της στάσης των νέων απέναντι στο θεσμό της οικογένειας σάς θέτουν το ερώτημα: Πώς φαντάζεστε την κατανομή των ευθυνών σε μια μελλοντική δική σας οικογένεια;» (σ.206 από την ενότητα σ.202-207, που είναι αφιερωμένη στη μητρότητα - θηλασμό).

Περιπτώσεις Αποφυγής Γλωσσικού Σεξισμού

Έκφραση- Έκθεση Α' τεύχος

- «φίλους/-ες» (σ.147), «καθηγήτης/καθηγήτρια» (σ.128), «ένας/μία κοινωνιολόγος» (σ.199), «ένας σχεδιαστής ή μια σχεδιάστρια μόδας» (σ.199).

Έκφραση- Έκθεση Β' τεύχος

- «Οι μαθητές και οι μαθήτριες θα συνδέονται ηλεκτρονικά με τα σχολεία τους» (σ.53).

-«Ανήκει στη γενιά του/της» (σ.82).

-Αξίζει επίσης να αναφέρουμε τη μοναδική χρήση της λέξης άνθρωπος για να δηλώσει τη γυναίκα: «Ποτέ δεν καταπίστηκε με την κύρια εργασία της. Τι περιμένεις; Άνθρωπος που τυρβάζει περί πολλά» (σ.83).

Γενικά και καταληκτικά μπορούμε να πούμε ότι με εξαίρεση τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, τα εγχειρίδια των υπόλοιπων μαθημάτων θεωρητικής κατεύθυνσης δεν εμπεριέχουν «καλές πρακτικές» για την προώθηση της ισότητας των φύλων. Δεν εμπεριέχονται, δηλαδή, προτάσεις για αναζήτηση πληροφοριών σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών σε παλαιότερες εποχές και τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στο πέρασμα του χρόνου. Όπως π.χ. τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί αναφορικά με την παρουσία γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων στο χώρο της πολιτικής, στον χώρο της εργασίας, της τέχνης και γενικά στη δημόσια κοινωνική ζωή. Οι αλλαγές που έχουν σημειωθεί διαχρονικά στην πρόσβαση και την παρουσία των γυναικών στη δημόσια κοινωνική ζωή αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια ότι οι ταυτότητες φύλου και κατ' επέκταση η κοινωνική θέση των γυναικών είναι κυρίως κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες αργά αλλά σταθερά αλλάζουν στο πέρασμα του χρόνου.

Αξίζει, νομίζουμε, να επισημάνουμε ότι η αδυναμία αυτή χαρακτηρίζει και τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, μια που οι ερωτήσεις που συνοδεύουν τα κείμενα είναι κυρίως ερωτήσεις εμπέδωσης του περιεχομένου του εκάστοτε λογοτεχνικού κειμένου. Ελάχιστα εμπεριέχονται προτάσεις για προβληματισμό των μαθητών και των μαθητριών ή για αναζήτηση πληροφοριών ή για δραστηριότητες, όπως π.χ. μικρής εμβέλειας έρευνα σχετικά με τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην κοινωνική θέση των γυναικών διαχρονικά.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Στην ενότητα αυτή θα παραθέσουμε εκπαιδευτικές τεχνικές οι οποίες σύμφωνα με σχετικές μελέτες⁴ προάγουν την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και των μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα συμβάλλουν στο να γίνεται η διαδικασία

---

4. Κόκκος Αλέξης (2003) «Εκπαιδευτικές Τεχνικές», στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αθήνα.

μάθησης περισσότερο ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική σε ό,τι αφορά την κατανόηση, αφομοίωση και διατήρηση των προσφερόμενων γνώσεων και των πληροφοριών.

Οι εκπαιδευτικές τεχνικές που παραθέτουμε συμπληρώνουν τις προτάσεις παρέμβασης που κάνουμε κατά την παρουσίαση των ευρημάτων της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Οι εκπαιδευτικές τεχνικές ουσιαστικά είναι διαδικασίες και τρόποι με τους οποίους οι εκπαιδευτικοί μπορούν να επεξεργαστούν με τους μαθητές και τις μαθήτριες στην τάξη τα διάφορα θέματα που προτείνονται στις προτάσεις παρέμβασης. Έτσι, π.χ. σε ό,τι αφορά την πολύ περιορισμένη ανθολόγηση γυναικών συγγραφέων, τις περιορισμένες αναφορές σε γυναίκες επιστήμονες, σε γυναίκες πολιτικούς κτλ., οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν την τεχνική του καταγισμού ιδεών. Δηλαδή να ζητήσουν από τους μαθητές και τις μαθήτριες να κατονομάσουν όσο πιο γρήγορα γίνεται δέκα γυναίκες και δέκα άνδρες συγγραφείς, πολιτικούς κτλ. Για το ίδιο θέμα μπορούν να αξιοποιήσουν την τεχνική της συζήτησης, της αυτοκατευθυνόμενης μάθησης κ.ά.

Στη συνέχεια παραθέτουμε και θα περιγράψουμε σύντομα κάποιες πολύ βασικές εκπαιδευτικές τεχνικές που προωθούν την ενεργητική συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι εκπαιδευτικές τεχνικές που προτείνουμε είναι:

<ul style="list-style-type: none"> • Ερωτήσεις-απαντήσεις • Συζήτηση • Καταγισμός ιδεών • Ασκήσεις	<ul style="list-style-type: none"> • Ομάδες εργασίας • Μελέτη περίπτωσης • Παιχνίδι ρόλων • Προσομοίωση	<ul style="list-style-type: none"> • Λύση προβλήματος • Αυτοκατευθυνόμενη μάθηση • Συνέντευξη από ειδικό • Εκπαιδευτική επίσκεψη
---	--	---

Ερωτήσεις-Απαντήσεις

Ο πιο απλός και πρακτικός τρόπος για να αποφύγουν οι εκπαιδευτικοί το μονόλογο της εισήγησης είναι να θέτουν ερωτήσεις στους μαθητές και στις μαθήτριες, να καταγράφουν τις απαντήσεις τους και στη συνέχεια να προβαίνουν σε συμπληρώσεις ή διορθώσεις και σύνθεση των απόψεων/ανακεφαλαίωση.

Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονται τα εξής:

- οι μαθητές και οι μαθήτριες υποκινούνται να πουν τη γνώμη τους, να σκεφτούν αυτοδύναμα. Επίσης, ανακαλύπτουν μόνοι και μόνες τους διάφορες πτυχές του μελετώμενου ζητήματος. Έτσι, προωθείται η αυτενέργεια και η ενεργητική εμπλοκή τους στη μαθησιακή διαδικασία.

- ταυτόχρονα μαθαίνουν να εκφράζονται, να διατυπώνουν τις σκέψεις τους, να αξιοποιούν τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η αυτοεκτίμηση και η αυτοπεποίθησή τους.

- κάθε μαθητής και μαθήτρια γνωστοποιεί στους συμμαθητές και στις συμμαθήτριες τις απόψεις του/της, μαθαίνει ο ένας από τον άλλο, οικοδομείται πνεύμα ομάδας.

- καθένας και καθεμιά μπορεί να θέσει τα ερωτήματα και τα ζητήματα που τον/την απασχολούν.

- εκφράζονται ποικίλες απόψεις. Έτσι αποδεικνύεται ότι είναι φυσικό να υπάρχουν διαφορετικές οπτικές, ωστόσο μπορεί να γίνεται σύνθεσή τους και να αξιοποιούνται οι διαφορές, εφόσον αυτές εμπλουτίζουν τον κοινό προβληματισμό.

- Οι εκπαιδευτικοί έχουν τη δυνατότητα να διαπιστώνουν τις μαθησιακές ανάγκες και δυνατότητες της ομάδας και να αναθεωρούν, εάν χρειάζεται, την τακτική τους.

Συζήτηση

Η συζήτηση αποτελεί εκπαιδευτική τεχνική που είναι συγγενική προς την τεχνική των ερωτήσεων-απαντήσεων. Και οι δυο τεχνικές αποσκοπούν στο να συντελεστεί η μάθηση μέσω του διαλόγου εκπαιδευτικών - μαθητών και μαθητριών ή των μαθητών και μαθητριών μεταξύ τους. Η διαφορά έγκειται στο εξής: Οι ερωτήσεις-απαντήσεις εξετάζουν ένα ζήτημα λιγότερο συστηματικά από ό,τι η συζήτηση. Οι ερωτήσεις που τίθενται είναι περιορισμένου αριθμού και δεν απαιτούν σε βάθος προετοιμασία από την πλευρά των εκπαιδευτικών. Συχνά τίθενται και αυθόρμητα, με μορφή αυτοσχεδιασμού, όταν οι εκπαιδευτικοί σε κάποιο σημείο της μαθησιακής διαδικασίας επιχειρούν να εκμαιεύσουν τις απόψεις των μαθητών και των μαθητριών αναζωπυρώνοντας το ενδιαφέρον τους. Αντίθετα, στόχος της συζήτησης είναι να γίνει η επεξεργασία ενός ζητήματος σε βάθος. Για την επιτυχία του συγκεκριμένου στόχου οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται να έχουν προσχεδιάσει μια επαγωγική σειρά ερωτήσεων (προφορικών ή γραπτών), με βάση τις οποίες προσεγγίζεται σταδιακά το ζήτημα.

Η συζήτηση μπορεί να διεξαχθεί είτε στην ολομέλεια της ομάδας είτε σε δυάδες ή ομάδες εργασίας.

Καταιγισμός ιδεών

Η τεχνική αυτή συνίσταται στην πολυεπίπεδη εξέταση ενός ζητήματος ή μιας κεντρικής έννοιας μέσω της παρακίνησης των μαθητών και των μαθητριών να προβούν σε ελεύθερη, αυθόρμητη έκφραση ιδεών.

Οι εκπαιδευτικοί ζητούν από τα παιδιά να προτείνουν όσο περισσότερες ιδέες μπορούν σε μια ερώτηση που τους θέτει. Τα ενθαρρύνει να τις εκφράσουν σε γρήγορο ρυθμό, αυθόρμητα, ο ένας μετά τον άλλο, υπό μορφή «καταιγισμού». Δεν έχει σημασία αν γνωρίζουν το θέμα. Ζητούμενο είναι να συμβάλλουν στην εξέταση του ζητήματος με όποια ιδέα ή πρόταση έρχεται στο μυαλό τους, έστω και αν μοιάζει φανταστική ή απραγματοποίητη. Δεν γίνεται κριτική όσο παρουσιάζονται οι ιδέες, ωστόσο οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες θα κληθούν αργότερα να τις εξηγήσουν.

Οι εκπαιδευτικοί σημειώνουν τις ιδέες στον πίνακα πιστά, χωρίς να υποδεικνύουν τίποτα. Εξετάζουν τις γραμμένες λέξεις και τις ταξινομούν σε κατηγορίες. Στη συνέχεια, αξιοποιώντας την τεχνική των ερωτήσεων-απαντήσεων ή της συζήτησης, οδηγούν την ομάδα σε σχολιασμό των κατηγοριών που προέκυψαν. Τέλος, προβαίνουν σε σύνθεση όσων συζητήθηκαν.

Ασκήσεις

Άσκηση θεωρείται κάθε μορφή ατομικής ή συλλογικής εργασίας, η οποία πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας διδακτικής ενότητας και έχει στόχο να οδηγήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες σε πράξη που την ακολουθεί ανάλυση της αποκτηθείσας εμπειρίας, άντληση γενικών αρχών και διασύνδεση με τη θεωρία.

Η άσκηση, όταν γίνεται στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής αίθουσας ή ενός εργαστηρίου, μπορεί να διαρκεί από λίγα λεπτά έως λίγες ώρες. Μπορεί επίσης να προσλάβει μεγάλη ποικιλία μορφών: επεξεργασία ενός ζητήματος, λύση ενός προβλήματος κτλ.

Ομάδες εργασίας

Οι εκπαιδευτικοί ζητούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες να χωριστούν σε μικρές ομάδες για να κάνουν μια άσκηση οποιουδήποτε είδους ή μια συζήτηση για οποιοδήποτε ζήτημα. Πρόκειται για μια εκπαιδευτική τεχνική που μπορεί να εφαρμοστεί ευέλικτα, σε συνδυασμό με άλλες τεχνικές, σε κάθε διδακτική ενότητα οποιουδήποτε προγράμματος.

Μελέτη περίπτωσης

Πρόκειται για μια μορφή σύνθετης άσκησης, η οποία έχει τα εξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Ένα πραγματικό ή υποθετικό παράδειγμα, που αντανάκλα μια ευρύτερη κατάσταση, παρουσιάζεται στην τάξη, με σκοπό να αναλυθεί σε βάθος και να διερευνηθούν οι λύσεις στα προβλήματα που αναδύονται.

Η εκπαιδευτική αυτή τεχνική έχει δυο πεδία εφαρμογής. Αφενός χρησιμοποιείται με στόχο να γίνει εμπέδωση και εφαρμογή των θεωρητικών γνώσεων που έχουν αποκτηθεί. Αφετέρου υιοθετείται, όταν ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί η απόκτηση των απαιτούμενων γνώσεων, με κύριο στόχο να υποκινηθεί η ευρετική πορεία προς τη μάθηση. Και στις δυο εκδοχές, μέσα από την ενδελεχή διερεύνηση της «επιμέρους» περίπτωσης, εξάγονται συμπεράσματα (ή τουλάχιστον διατυπώνονται υποθέσεις) για το «όλο».

Παιχνίδι ρόλων

Πρόκειται για την εκπαιδευτική τεχνική κατά την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες υποδύονται ρόλους, που συνδέονται με μια εξεταζόμενη κατάσταση στον επαγγελματικό ή στον κοινωνικό τομέα, με στόχο μέσα από το βίωμα να κατανοήσουν βαθύτερα τόσο την κατάσταση όσο και τις αντιδράσεις τους σε αυτήν. Το παιχνίδι ρόλων εφαρμόζεται κυρίως, όταν επιδιώκεται η ανάλυση προβληματικών ή συγκρουσιακών καταστάσεων, που αφορούν τους ρόλους, τις ικανότητες, τις στάσεις, την επικοινωνία, τη συμπεριφορά.

Προσομοίωση

Η προσομοίωση είναι μια μεγάλη άσκηση, κατά την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες συμμετέχουν νοητά στην αναπαράσταση μιας κατάστασης που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Καλούνται να αντιληφθούν πώς θα σκέφτονταν και θα συμπεριφέρονταν ορισμένα πρόσωπα μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες (γυναίκες, άνδρες, κορίτσια, αγόρια σε διάφορες καταστάσεις, ρόλους, επιλογή σπουδών) και να αντιδράσουν όπως αυτά, σαν να αντιμετώπιζαν τις ίδιες καταστάσεις. Με τη διεύθυνση στη νοητή πραγματικότητα επιδιώκεται οι μαθητές και οι μαθήτριες να μπορούν να αντιλαμβάνονται βαθύτερα τις διάφορες πλευρές της έτσι ώστε να συμπεριφέρονται αποτελεσματικά σε παρόμοιες καταστάσεις. Συνεπώς η προσομοίωση είναι μια εκπαιδευτική τεχνική που μοιάζει με το παιχνίδι ρόλων, με τη διαφορά ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες δεν καλούνται να δράσουν κατά θεατρικό τρόπο, αλλά να καταλάβουν πώς (ή πώς πρέπει να δρουν) δρουν τα άτομα που εμπλέκονται σε αυτήν την κατάσταση.

Λύση προβλήματος

Η τεχνική αυτή ουσιαστικά αποτελεί μια εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης. Η εφαρμο-

γή της μπορεί να διαρκέσει από λίγες ώρες έως μερικές ημέρες. Ενδείκνυται να συνδυάζεται και με την προσομοίωση και με άλλες ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές. Ωστόσο η ειδοποιός διαφορά αυτής της τεχνικής είναι ότι επικεντρώνεται στην παρουσίαση ενός πραγματικού ή υποθετικού προβλήματος που ενδιαφέρει άμεσα τους μαθητές και τις μαθήτριες, τους/τις εμπλέκει στην ανάλυση του και στην αναζήτηση λύσεων και τέλος τους/τις κατευθύνει να επεξεργαστούν τρόπους εφαρμογής της λύσης που επέλεξαν.

Αυτοκατευθυνόμενη μάθηση

Πρόκειται για την εκπαιδευτική τεχνική σύμφωνα με την οποία η μάθηση πηγάζει σε καθοριστικό βαθμό από τις ενέργειες των ίδιων των μαθητών και των μαθητριών και προέρχεται από την απευθείας επαφή τους με τις μαθησιακές πηγές. Τα αγόρια και τα κορίτσια που συμμετέχουν προχωρούν βαθμιαία στην κατανόηση του μαθησιακού αντικείμενου, βασιζόμενα στις δυνάμεις τους. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι να δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες και να δίνουν τις οδηγίες. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται κατακόρυφα η ικανότητα όσων συμμετέχουν να «μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν» και ενισχύεται η αυτοπεποίθηση και η υπευθυνότητά τους στην πορεία της μάθησης. Βασικές προϋποθέσεις για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η δέσμευση εκείνων που συμμετέχουν σε ό,τι αφορά την επίτευξη του μαθησιακού στόχου και η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους.

Συνέντευξη από ειδικό

Πηγές της μάθησης δεν αποτελούν μόνο όσα γνωρίζουν και δημιουργούν οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές και οι μαθήτριες ή όσα περιέχουν οι διάφορες μορφές του διδακτικού υλικού. Πηγή μάθησης μπορεί εξίσου να είναι ένα άτομο που έχει ειδικότητα ή εμπειρία σε ένα τομέα και προσκαλείται στο σχολείο, με στόχο να μεταφέρει την εμπειρία του στους μαθητές και στις μαθήτριες. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται η εκπαιδευτική τεχνική «συνέντευξη από ειδικό».

Εκπαιδευτική επίσκεψη

Μια ακόμη πηγή μάθησης, πέρα από το διδακτικό προσωπικό, τους μαθητές και τις μαθήτριες, το διδακτικό υλικό, είναι η άντληση εμπειρίας από έναν εργασιακό ή άλλο χώρο που επισκέπτεται η τάξη. Το πλεονέκτημα αυτής της τεχνικής είναι ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες έχουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν καταστάσεις, λειτουργίες και εφαρμογές που δεν μπορούν να αναπαρασταθούν εύκολα μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Σε ό,τι αφορά την ευρύτερη σχετική βιβλιογραφία, μπορείτε να ανατρέξετε στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος. www.isotita-ereaeek.gr